A circular logo on a red background. The logo features a light-colored circular field divided vertically. Two horizontal lines of barbed wire with sharp points cross the circle. A red candle with a flame is positioned in the center, behind the text. The word "MEMORIAL" is written in a bold, black, sans-serif font across the middle of the circle.

MEMORIAL

MEMORIAL

Compiled by
Lubomyr Y. Luciuk and Alexandra Chyczij

Published by Kashtan Press for Canadian Friends of "Memorial"
1989

Translated by Marco Carynnyk
© Canadian Friends of "Memorial", 1989

Title page photograph: The skulls of Bykivnia

Canadian Cataloguing in Publication Data
Main entry under title:
"Memorial" ISBN 0-9694125-0-9

- 1 Political atrocities – Ukraine.
- 2 Ukraine – Politics and government – 1917
- 3 Nationalism – Ukraine
  - i Luciuk, Lubomyr Y., 1953
  - ii Chyczij, Alexandra M.

DK508.8.M4 1989 947'.71084 C89-094718-X

Canadian Friends of "Memorial" is a voluntary non-profit association established in 1989 in Canada with the sole purpose of furthering the statutory aims of the Ukrainian Voluntary Historical and Educational Society "Memorial".

Канадські друзі „Меморіялу” — це неприбуткова, добровільна група, яку створено 1989 р. у Канаді з єдиною метою сприяти статутним цілям Українського добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал”.

CONTENTS

iv	<i>Foreword</i>	
1	<i>Statute of the Ukrainian Voluntary Historical and Educational Society "Memorial"</i>	
11	<i>Resolution of the Founding Conference of the Ukrainian Voluntary Historical and Educational Society "Memorial"</i>	
14	<i>Draft Program of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring</i>	
30	<i>"Memorial": Goodness Without Fists</i>	Iurii Lukanov
37	<i>May Their Memory Live For Ever</i>	Mykhailo Lysenko
40	<i>More Light!</i>	Volodymyr Savtsov and Serhii Kysel'ov
46	<i>Bykiivnia</i>	V. Savtsov
54	<i>Let Us Build A Society of Freedom</i>	Iurii Bad'zo

Таблиця змісту

vii	<i>Передмова</i>	
63	<i>Статут Українського добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал”</i>	
71	<i>Резолюції установчої конференції Українського добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал”</i>	
74	<i>Проект-програма Народного Руху України за Перебудову</i>	
89	<i>„Меморіал”: Добро без кулаків</i>	Юрій Луканов
95	<i>Вічна пам'ять</i>	Михайло Лисенко
98	<i>Більше світла!</i>	Володимира Савцова і Сергія Кисельова
104	<i>Биківня</i>	В. Савцов
112	<i>Побудуймо суспільство свободи</i>	Юрій Бадзьо

FOREWORD

Few international developments have attracted as much attention in the West as the impact that the twin policies of *glasnost*, or openness, and *perestroika*, or restructuring, are having on Soviet society. With a few exceptions, most notably the popular fronts in Estonia, Latvia and Lithuania, however, little has been written about what is going on outside the Russian heartland, particularly in Ukraine, a nation described in the *New York Times* as "the Soviet Union's bread-basket and industrial engine."¹ Yet there is growing evidence of grassroots activism in support of democratization in the Ukrainian republic. Perhaps the most telling indicator of this national renaissance was the formation of the *Rukh*, or "Movement," a popular democratic front that seeks greater independence for Ukraine. Allied with the *Rukh* are groups that range from those promoting the declaration of Ukrainian as the official language of the republic to those insisting upon the legalization of the outlawed Ukrainian Catholic and Ukrainian Orthodox churches, to those like *Zelenyi svit*, or "Green Earth," that advocate protection of Ukraine's natural resources.

One of the more important of these new organizations is the Ukrainian Voluntary Historical and Educational Society "Memorial", which is dedicated to the exposure of Stalinist crimes. Branches of "Memorial" have been set up in Kiev, L'viv, Kharkiv and other cities throughout the Ukrainian republic. Its members are already helping to fill in some of the "blank spots" about Soviet rule in Ukraine, particularly with respect to the politically engineered famine of 1932-1933 and the mass graves at such sites as Bykivnia, near Kiev.²

The emergence of these groups suggests that Ukraine, the "sleeping giant" of the fifteen Soviet republics, is beginning to stir.³ It is clear, too, that this revival of Ukrainian dignity and self-awareness worries Moscow and that what happens in Ukraine will be decisive for the future of the Soviet Union. As Bohdan Horyn', a prominent member of the Ukrainian Helsinki Union, has said, "we're not talking about 1.5 million people, as in Estonia, but 50 million, a nation the size of France or Italy. We think the question of the Soviet Union, whether it survives or not, will be resolved not in Estonia but in the Ukraine."⁴

To acquaint Western readers with the nature and aspirations of the contemporary Ukrainian national movement we are making available, in both English translations and the Ukrainian originals, a

selection of unabridged and unaltered documents dealing with "Memorial", *Rukh* and the mass graves at Bykivnia. Readers should keep in mind that some of these materials were first published in the Soviet press and were written in the language necessitated by Soviet realities and may therefore not fully convey their authors' intentions. For example, although the draft programme of the *Rukh* that is published here acknowledges the "leading role of the Communist Party," members of the movement vigorously debated this clause at the founding conference of the Kiev region branch of the *Rukh* in Kiev on 1 July 1989.⁵ As *glasnost* and *perestroika* are established more firmly in Soviet society, so the platform and methods of the Ukrainian movement will evolve.

Of course, much remains to be revealed about the tragedies that befell Ukraine under Soviet rule. Those interested in seeing a fuller catalogue of these calamities will do well to re-examine the archival documents and eyewitness testimonies published by Ukrainian groups in the West. For decades, Ukrainian political refugees told about their experiences during the famine and terror of the 1930s and 1940s.⁶ Their revelations were dismissed as anti-Soviet propaganda. Yet now their accounts are being confirmed by what would once have been considered the least likely source – the official Soviet press. The time has come to compare what the emigres said about events in Ukraine to what is now being admitted in the Soviet Union, not only so that a fuller history of Ukraine in the twentieth century can be prepared, but also so that we can determine why the truth was suppressed in the West.

The old witticism about the Soviet Union being a place in which the past has no future is losing its point. Yet more is at stake than frankness about the crimes of the past, and everyone in Ukraine, whether he be a dissident or a member of the state and party apparatus, knows this. As the *Globe and Mail* observed in an editorial recently, the Soviet Union has been held together by terror and the subordination of its many nationalities to the Russians.⁷ Today, it is clear, these methods no longer suffice. But the fundamental questions – about the nature of the Soviet system and whether it is a reform or a revolution that is called for to change it – still await answers.

¹ Bill Keller, "Ukraine Intellectuals Lead Challenge to Communists." *New York Times*, 9 March 1989: 1, 4.

² For treatments of the 1933 famine, which the Soviet Ukrainian literary monthly

Zhovten' termed "genocide" (January and February 1989), see Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko, eds., *Famine in Ukraine, 1932-1933* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986), Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine* (London: Century Hutchinson, 1986) and Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan, eds., *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933* (Kingston: Limestone Press, 1988). See also Neil Reynolds, "Ukraine nationalism will grow from memory of terror famine." *Whig-Standard*, 11 March 1989: 4.

³ Stephen Handelman, "Ukraine: A Sleeping Giant Stirs." *Toronto Star*, 12 March 1989: H1, 2; "How 'glasnost' rekindled an old feud." *Toronto Star*, 13 March 1989: A18.

⁴ Bill Keller, "Ukraine Intellectuals Lead Challenge to Communists," 1.

⁵ The writer Volodymyr Iavorivs'kyi said at the conference that the draft programme is outdated because there is no sense in recognizing the leading role of the party. In his view, the Ukrainian people have suffered so much misfortune because they were not masters in their own land and lacked the independent state that would allow them to solve their national and social problems.

⁶ The mass graves at Bykivnia, for example, were first described by A. Vasylchenko in "Another 'Vynnytsia'" in S. O. Pidhainy, ed., *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book* (Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, 1953-56), 1: 434-35.

⁷ "Internal Soviet Strains." *Globe and Mail*, 9 June 1989: 6.

ПЕРЕДМОВА

Мало яка міжнародня подія звернула на себе стільки уваги на Заході, як вплив подвійної політики гласности й перебудови на радянське суспільство. Але за винятком народних рухів в Естонії, Латвії й Литві, мало написано про те, що діється поза РРФСР, особливо на Україні, яку газета „Нью-Йорк Таймс” недавно назвала „головним зерновим районом і індустріальним мотором Радянського Союзу”.¹ Проте є все більше відомостей про зростання стихійного активізму в підтримку демократизації на Україні. Найпромовистіший показчик цього — це створення Народного Руху України за перебудову (НРУ), який прагне більшої незалежності України. Близько до Руху стоять групи, які вимагають узаконення української мови як державної мови республіки, відновлення заборонених Української Католицької та Української Православної церков і, як у випадку „Зеленого світу”, захисту природних ресурсів України.

Одна з найважливіших з цих нових організацій — це Українське добровільне історико-просвітницьке товариство „Меморіал”, яке ставить собі за мету виявлення сталінських злочинів. Відділення „Меморіалу” закладено в Києві, Львові, Харкові та інших містах республіки. Члени „Меморіалу” вже допомагають заповнювати „білі плями” в історії радянської влади на Україні, зокрема в справі політично придуманого голоду 1932-1933 років і масових поховань у таких місцевостях, як Биківня.²

Поява цих угруповань наводить на думку, що Україна, „сплячий велетень” серед радянських республік, нарешті прокидається.³ Ясно також, що це відродження української гідності й самосвідомості турбує Москву і що те, що діється на Україні, матиме вирішальне значення для майбутнього Радянського Союзу. Недарма Богдан Горинь, провідний член Української Гельсінкської Спілки, заявив, що „ми не говоримо про півтора мільйона людей, як у Естонії, а про 50 мільйонів, про націю величини Франції або Італії. Ми вважаємо, що питання, чи проіснує Радянський Союз, вирішиться не в Естонії, а на Україні”.⁴

Щоб познайомити західних читачів з природою й стремліннями сучасного українського національного руху, ми склали — і в англійському перекладі, і в українському оригіналі — вибір нескорочених і незмінених документів, що стосуються „Меморіалу”, Руху і масових поховань у Биківні. Читачі повинні мати на увазі, що деякі з цих матеріалів опубліковані перше

в радянській пресі і написані мовою, якої вимагає радянська дійсність, і тому вони можливо неповністю виявляють думки авторів. Наприклад, хоча в проекті програми Руху, який вміщено тут, визнано „керівну роль Комуністичної партії”, члени Руху завзято сперечалися про цей пункт на установчій конференції київського відділення НРУ, яка відбулася 1 липня 1989 р.⁵ В міру того, як гласність і перебудова вкорінюватимуться в радянському суспільстві, розвиватимуться програма й методи українського руху.

Звичайно, ще багато треба буде виявити про трагедії, яких зазнала Україна за радянської влади. Той, хто бажає повнішого реєстру цих лихоліть, повинен звернути увагу на архівні документи й свідчення очевидців, що їх видали українські групи на Заході. Протягом кількох десятиріч українські політичні втікачі розповідали про свої переживання під час голоду й терору 1930-х і 1940-х років.⁶ Їхні відкриття відкидалися як антирадянська пропаганда. Проте сьогодні ці розповіді потверджуються з найменш імовірного джерела — офіційної радянської преси. Пора нарешті порівняти те, що розповіли емігранти про події на Україні, з тим, що признається тепер у Радянському Союзі, — не тільки для того, щоб можна було укласти повнішу історію України в двадцятому сторіччі, але й для того, щоб ми могли устійнити, чому цю правду так довго промовчувано на Заході.

Старий жарт про те, що в Радянському Союзі минуле не має майбутнього, тратить свій смисл. Але тут ідеться про більше, ніж одвертість про злочини минулого, і всі на Україні, від дисидентів до членів партійно-державного апарату, розуміють це. Канадська газета „Глоб енд Мейл” звернула увагу в редакційній статті, що Радянський Союз тримався терором і підпорядкуванням неросійських народів росіянам.⁷ Сьогодні ясно, що таких метод не вистачає. Але основні питання — про природу радянської системи і про те, чи потрібна реформа чи революція, щоб змінити її, — далі чекають на відповіді.

1. Bill Keller, “Ukraine Intellectuals Lead Challenge to Communists.” *New York Times*, 9 березня 1989: 1, 4.

2. Про голод 1933 року, що його радянський літературний місячник „Жовтень” назвав „геноцидом” (№. 1, 2, 1989), на Заході видано, між іншим: Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko, eds., *Famine in Ukraine, 1932-1933* (Едмонтон, 1986), Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization*

and the Terror Famine (Лондон, 1986) і Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan, eds., **The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933** (Кінгстон, 1988). Дивись також Neil Reynolds, "Ukraine nationalism will grow from memory of terror famine." **Whig-Standard**, 11 березня 1989: 4.

3. Stephen Handelman, "Ukraine: A Sleeping Giant Stirs." **Toronto Star**, 12 березня 1989: H1, 2; "How 'glasnost' rekindled an old feud." **Toronto Star**, 13 березня 1989: A18.

4. Bill Keller, "Ukraine Intellectuals Lead Challenge to Communists," 1.

5. Письменник Володимир Яворівський заявив на конференції, що проєкт програми Руху не віддзеркалює сьогоденної ситуації на Україні, бо тепер недоречно визнавати керівню роль партії. На його погляд усі біди українського народу спричинені тим, що він не був господарем на своїй землі і не мав власної державности, щоб вирішувати свої національні та соціальні питання.

6. Про масові поховання в Биківні, наприклад, першим писав А. Васильченко в статті "Another 'Vynnytsia'" („Ще одна Вінниця") у S. O. Pidhainy, ed., **The Black Deeds of the Kremlin: A White Book** (Торонто, 1953-56), т. 1: 434-35.

7. "Internal Soviet Strains." **Globe and Mail**, 9 June 1989: 6.

STATUTE OF THE UKRAINIAN VOLUNTARY HISTORICAL AND EDUCATIONAL SOCIETY "MEMORIAL"

1. General Regulations

1.1. The Ukrainian Voluntary Historical and Educational Society "Memorial" (hereafter referred to as Society or "Memorial") is a part of the All-Union Voluntary Historical and Educational Society "Memorial" and collaborates with it on a federative basis.

1.2. The "Memorial" Society sets itself as a goal the complete and final liquidation of Stalinism in all spheres of social life, the creation of effective guarantees for the irreversibility of the process of democratization and the rebirth and strengthening of humanism.

1.3. The members of "Memorial" are united by humanistic moral principles, rejection of lawlessness, discrimination and disregard of human and national rights, a desire to further the formation of civic dignity on the part of Soviet people and condemnation of arbitrary rule and violence as a means of solving social problems and conflicts. Any forms, methods or means of putting pressure on members of the Society are immediately publicized. Organs and persons who apply pressure are specifically named. The "Memorial" Society defends its members if they are persecuted for carrying out their statutory duties.

1.4. The "Memorial" Society consists of local branches and other forms of organizations (hereafter referred to as local societies), which function on the basis of autonomy and self-government.

To co-ordinate the activities of the local societies an elective organ of the Society, or Co-ordinating Council, is created whose mandate is determined by this Statute.

1.5. The Society carries out its activities in accordance with the Constitutions of the USSR and Ukrainian SSR, the laws of the USSR, Ukrainian SSR and other Union and autonomous republics, the international obligations of the USSR and the Ukrainian SSR, as well as in accordance with the Statute of the All-Union "Memorial" Society and this Statute.

1.6. The basic principles of the Society's activities are voluntariness, self-government, openness, lawfulness, humanism and democratism.

1.7. The territorial extent of the Society's activities is determined by its aims and tasks and is not limited to the territory of the Ukrainian SSR.

1.8. To carry out its aims, the Ukrainian "Memorial" Society collaborates with state, public and religious organizations and democratic movements in the Ukrainian SSR and abroad and foreign societies and funds whose aims and activities do not contradict the aims and principles of the Ukrainian "Memorial" Society.

1.9. The "Memorial" Fund is a constituent part of the Ukrainian "Memorial" Society. The Fund Council administers the funds of the "Memorial" Fund. To implement its statutory aims the Society may establish other funds as well.

1.10. The founders of the Ukrainian "Memorial" Society are an action group of citizens, the Cinematographers' Union of Ukraine, the Writers' Union of Ukraine, the Artists' Union of Ukraine, the Theatrical Workers' Union of Ukraine, the Architects' Union of Ukraine, the Composers' Union of Ukraine, the Ukrainian Cultural Fund, the journal *Pam"iatky Ukrainy* ["Monuments of Ukraine"], the Ukrainian Branch of the Philosophical Society of the USSR, the Ukrainian Branch of the Soviet Sociological Association, the editorial staff of the journal *Filosofs'ka i sotsiologichna dumka* ["Philosophical and Sociological Thought"], the T. H. Shevchenko Institute of Literature of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.

2. The Tasks and Forms of Activity of the "Memorial" Society

2.1. The "Memorial" Society sets itself the following tasks:

- a. The preservation and perpetuation of the memory of the victims of repressions, arbitrary rule and violence;
- b. The furthering of the complete and open rehabilitation of the victims of repressions, assistance to them and their families, the furthering of creation of associations, the defence of the legitimate interests of the repressed in state and public organizations; the carrying out of actions intended to implement state decisions regarding the compensation of losses suffered by the repressed and obtaining essential social services for them.

c. The rebirth of the spiritual culture of all the peoples that inhabit Ukraine, of Ukrainian spiritual culture amongst emigrants from Ukraine who live in the USSR and abroad, the overcoming of the destructive influence of Stalinism and neo-Stalinism on culture, support for scholarly research aimed at uncovering the roots of the ideology and practice of Stalinism and the exposure of Stalinist falsification of the Leninist basis of the construction of socialism;

d. Assistance in the complete liquidation of so-called "blank spots" in connection with the mass famine of 1932-1933 and 1947 in Ukraine, the mass deportation of part of the population of Ukraine in both the pre-war and post-war periods and the physical destruction of the population of Ukraine; and the putting forth of demands for the complete rehabilitation of the national history;

e. The founding in the city of Kiev at the expense of the "Memorial" Fund of a "Memorial" complex that will include a monument to the victims of Stalinism and a scholarly information centre with generally accessible archives, a museum and a library, the founding of "Memorial" complexes and educational centres with monuments of sorrow in the towns and villages of the Ukrainian SSR;

f. The establishment of the historical truth about the crimes of Stalinism, the illegal and terroristic methods of governing the state, the study of their causes and consequences; assistance in the recognition of the crimes of Stalinism as crimes against humanity; close collaboration with the Commission of the Politbureau of the CC CPSU and Commission of the Politbureau of the CC CPU for further study of materials connected with the repressions that took place in the 1930s-1940s and early 1950s;

g. Active participation in democratic transformations, assistance in the development of the legal awareness of citizens, struggle against acts of lawlessness, education of the population in the spirit of a state of law.

2.2. To achieve its statutory aims the Society carries out the following activities:

a. influences public opinion in order to achieve its statutory aims, broadly using the media, lecture propaganda, collection of charitable contributions and signatures under appeals and other legal methods;

b. closely co-operates with commissions at the Soviets of People's Deputies, established to assist the Soviet organs in ensuring the rights and interests of the rehabilitated, to erect monuments to the victims of repressions and to maintain places where they are buried in the proper order and with other state and public commissions with similar activities;

c. collects, studies and preserves information as well as material relics and valuables connected with the facts and circumstances of repressions;

d. assists in making possible wide access to sources of information (archives, libraries, museum collections, etc.), publishes books, documents and appropriate materials, announces contests, conducts lectures, concerts, debates, exhibits, gatherings and other mass means;

e. publishes a periodic information bulletin about its activities.

3. Members of the "Memorial" Society

3.1. Membership in "Memorial" can be individual or individual and collective with the approval of the local societies.

The rights and duties of collective members are determined by the local societies. In voting one collective member of the Society has one vote.

3.2. Persons regardless of their place of residence and organizations that share the goals of the Society, recognize its Statute and take part in its activities can be members of the "Memorial" Society.

Membership in the "Memorial" Society is incompatible with the propagation or practice of national and religious intolerance or of anti-humane ideas.

3.3. Individual members of the Society can elect and be elected to all organs of "Memorial".

3.4. Individual citizens and organizations are accepted as members of the "Memorial" Society by the local societies.

The Co-ordinating Council can accept as individual members of the Society citizens who submit collective statements from no less than three persons.

3.5. Cessation of membership in the Society occurs as a result of:

- a. a statement from the member of the Society;**
- b. a decision by the local society passed in connection with gross violation of the Statute by a member of the “Memorial” Society.**

3.6. Entrance fees and membership dues, the order and frequency with which they are paid are determined by the local societies. Members of the “Memorial” Society who have been subject to repression are freed from paying membership dues.

4. The Central Organs of the “Memorial” Society

4.1. The central organs of the “Memorial” Society are:

- a. the Conference;**
- b. the Co-ordinating Council;**
- c. the Council of the “Memorial” Fund;**
- d. the Auditing Committee.**

4.2. Members of the “Memorial” Society who hold regular appointments within the Society cannot be elected to the Society’s central organs.

4.3. The Conference is the supreme organ of the “Memorial” Society. Conferences are convened by the Society’s Co-ordinating Council no less than once a year. Delegates from the local societies and associations of the repressed, members of the Council of the “Memorial” Fund and representatives of the founding organizations of the Ukrainian “Memorial” Society take part in the Conference with deciding votes. The Co-ordinating Council determines the norm of representation and the order in which delegates are elected.

The Conference approves the Society’s Statute and introduces changes to it; confirms the basic directions of the Co-ordinating Council’s activities and its budget; listens to and confirms reports by the Co-ordinating Council and the Auditing Committee; elects those members of the Co-ordinating Council who are not delegates from local societies and associations of the repressed; elects the co-chairs

of the Co-ordinating Council, the members of the Auditing Committee and other organs of the “Memorial” Society.

Decisions of the Conference are adopted by a simple majority of votes in the presence of no less than half of the delegates with deciding votes elected to it. The order of voting is determined by the Conference.

The Co-ordinating Council convenes extraordinary Conferences at the demand of no less than one third of the local societies or on its own initiative. If the Co-ordinating Council fails to meet the demand of the local societies, they themselves establish an organizing committee, which convenes an extraordinary Conference.

4.4. The Co-ordinating Council of the “Memorial” Society consists of:

- a. representatives delegated to it by the local societies;
- b. representatives of associations of the repressed and their families who have been delegated to the Council;
- c. representatives of the founding organizations – one from each organization;
- d. representatives of the Learned Council and the Legal Committee;
- e. members of the Society elected by the Conference.

The norm of representation of local societies and associations of the repressed in the Co-ordinating Council and the number of members of the Council elected by the Conference on a personal basis are determined by the Conference. The Co-ordinating Council and its co-chairs are elected for a term of office between Conferences.

The Co-ordinating Council develops its work plan and budget, submits them for approval by the Conference and reports to it on their execution. The Council furthers exchange of information and material among the local societies, between them and the scientific-educational centre of the “Memorial” complex in Moscow and furthers reproduction of textual, photographic, film, video and other materials that local societies possess.

The Co-ordinating Council co-ordinates the work of the local societies and convenes “Memorial” conferences. If the activities of a local

society conflict with the Statute, the Council has the right to suspend its membership until the Conference adopts a decision.

The Co-ordinating Council maintains its own balance-sheet and appoints a distributor of funds. Local societies assume no responsibility for the financial obligations of the Council. To carry out its statutory obligations the Council has the right to establish enterprises, including publishing enterprises.

The Co-ordinating Council registers the local societies and issues to them the appropriate documents of the "Memorial" Society.

Sessions of the Co-ordinating Council take place no less than twice a year. Decisions of the Council are adopted by a simple majority of votes and are valid when no less than half of the members of the Council take part in the voting. All its sessions are open. All societies, associations of the repressed, other associations of "Memorial", its elective organs and founding organizations are informed about the time of each session (Plenum) of the Co-ordinating Council and its agenda no less than one month in advance. Each session is minuted. Minutes and other documents of the Council and all central organs of "Memorial" are preserved in its archives and are available to members of the Society. The decisions of the sessions (Plenums) of the Council are distributed to the local societies and the founding organizations. The activities of the Council and the local societies are regularly reported in the "Memorial" Society's information bulletin.

4.5. The co-chairs of the Co-ordinating Council, which consists of seven persons, are guided in their work by the decisions of the Conference and the Co-ordinating Council and regularly report on their activities at sessions of the "Memorial" Society's Co-ordinating Council.

The Council of the "Memorial" Fund is elected by the Conference of the Society or the Co-ordinating Council. The Council of the Fund approves estimates of expenses for "Memorial" undertakings and for setting up and running the "Memorial" complex in Kiev in accordance with the Statute of the "Memorial" Fund, as well as the programmes of the "Memorial" information centre. An estimate of expenses exceeding five thousand [roubles] is confirmed at a joint session of the Co-ordinating Council and the Fund Council.

4.6. The Learned Council issues recommendations to the Co-ordinat-

ing Council on questions that require extended scholarly analysis. It carries out research, archival, bibliographic, museum and methodological-informative work. The Learned Council delegates three representatives to the Co-ordinating Council.

4.7. The Auditing Committee of the "Memorial" Society audits the administrative and financial activities of the Co-ordinating Council and the condition of material valuables and reports on its work to the Conference. The Auditing Committee acts on the basis of the Regulations of the Auditing Committee approved by the Conference. The chair of the Auditing Committee takes part in the work of the Co-ordinating Council with an advisory vote.

5. Local Societies

5.1. Three or more members of the "Memorial" Society can establish a local society. Societies established outside the Ukrainian SSR and the Soviet Union can take part in the work of the Ukrainian "Memorial" Society. The territorial limits of a local society's activities do not have to coincide with existing administrative divisions.

5.2. The establishment of a local society is registered within one month by the Co-ordinating Council of the "Memorial" Society, and the appropriate documents are issued to the local society. The Co-ordinating Council is required to register a local society if its establishment took place in accordance with the Statute of the "Memorial" Society. A local society is a juridical person, disposes of its funds independently and appoints a distributor of credits.

5.3. A local society, which is a juridical person, has a separate balance-sheet and account. To carry out its aims, a local society can establish enterprises, including publishing enterprises. A local society can conduct independent external economic activities. The Co-ordinating Council of the "Memorial" Society assumes no responsibility for the financial obligations of the local societies, and the local societies assume no responsibility for the financial obligations of the Co-ordinating Council or of one another.

5.4. The local societies are free, within the limits of the Statute, to choose the forms and methods of their activities, as well as in questions of internal administration.

5.5. A local society does not have the right to speak on behalf of the "Memorial" Society other than within the limits of the Society's gen-

eral programs or the decisions of the Conference of the "Memorial" Society.

6. Expenses of the "Memorial" Society and the "Memorial" Fund

6.1. The financial worth of the "Memorial" Society and the "Memorial" Fund is made up of:

a. voluntary donations, gifts, testaments and other contributions from citizens, institutions, enterprises and organizations within the Ukrainian SSR and abroad;

b. profits from publishing, lectures and other statutory activities of "Memorial", as well as income from concerts, evenings and other measures;

c. state subsidies for special purposes.

The financial worth of the "Memorial" Society also includes:

entrance and membership dues;
deductions from founding organizations.

6.2. The Co-ordinating Council of the "Memorial" Society has an account at the Zhytlosotsbank SRSR as well as a foreign currency account.

6.3. Income to the "Memorial" Fund is deposited in account 700596 in the Zhytlosotsbank of the Lenin District of Kiev.

6.4. "Memorial" programmes or joint programmes by local societies are financed, and profits from joint activities are distributed, according to agreements, the parties to which can be local societies, the Co-ordinating Council, the "Memorial" Fund and "Memorial" enterprises, as well as other organizations, including foreign ones.

6.5. The "Memorial" Fund, its local societies and the "Memorial" Fund are exempt from paying taxes, state duties and other deductions that enter into the state budget.

7. The Legal Status of the Ukrainian “Memorial” Society

7.1. The “Memorial” Society and the local societies are juridical persons and are not responsible for each other’s obligations.

7.2. The Co-ordinating Council of the “Memorial” Society, the “Memorial” Fund and the local societies have stamps and seals of a predetermined type with their names. Societies may have their own emblems, buttons and other symbols and attributes.

7.3. The “Memorial” Society may be liquidated upon a decision of the Conference with a qualified majority of two thirds of the votes. After satisfying legal claims, the Conference disposes of its worth in accordance with existing legislation.

7.4. The central organs of the Ukrainian “Memorial” Society are located in the city of Kiev.

**RESOLUTION OF THE FOUNDING CONFERENCE OF THE
UKRAINIAN VOLUNTARY
HISTORICAL AND EDUCATIONAL SOCIETY "MEMORIAL"**

1. The Conference declares the establishment of the Ukrainian Voluntary Historical and Educational Society "Memorial" and ratifies its Statute and the composition of the elected central organs.
2. The Conference approves the resolutions of the Founding Conference of the All-Union Voluntary Historical and Educational Society "Memorial" and supports them. It supports the policy of the CPSU aimed at the democratization of all aspects of social life in the country. The Conference sees the active participation of citizens in solving all tasks of reconstruction as an important guarantee against repressions and anti-democratic methods of governing the state.
3. The Conference appeals to party and state institutions, the Prosecutor's Office of the Ukrainian SSR, the Committee on State Security and the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR to assist the "Memorial" Society in its activities and hopes for co-operation with public organizations, including informal ones.
4. The Conference supports the idea of developing the Popular Movement of Ukraine for Reconstruction as a form of active participation by citizens in the process of reconstruction and a form of support by citizens for the policy of the leading forces in the CPSU. Supporting the basic ideas of the draft programme of the Movement, published in *Literaturna Ukraina* on 16 February 1989,* the Conference believes that it is essential to organize broad discussion of it in local societies.
5. The Conference insists on eliminating place names that carry the names of people who disgraced themselves by involvement in mass repressions and restoring the historical names.
6. The Conference believes that the moral revitalization of society and guarantees against a return of repressive policies require a broad public discussion of mass repressions in Ukraine, support for investigation of violations of the law during the period of stagnation and demand for their condemnation. The results of the investigations are to be made public through the media.
7. The Conference proposes to submit a petition to the new Supreme Soviet of the USSR concerning the adoption of a law about state

secrets that will provide terms for cancelling classifications of secrecy and take into account international experience.

8. The Conference decisively supports the struggle of the citizens of Kiev and other cities against the sealing up of the Wall of Memory at the Baikove Graveyard in Kiev (authors of the project A. Rybachuk and V. Mel'nychenko). The Conference believes that the Wall of Memory should be restored according to the authors' conception.

9. The Conference proposes that the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR declare that the fabricated trials of the so-called SVU [Union for the Liberation of Ukraine] and cultural figures aimed at the physical destruction of the Ukrainian intelligentsia were illegal.

10. The Conference calls for the immortalization of the memory of the victims of the greatest tragedy in the history of the Ukrainian people – the artificial famine of 1932-1933 – by erecting separate monuments in Kharkiv, the capital of the Ukrainian SSR at that time, and in Kiev, erecting monuments and "Memorial"s in Bykivnia and other places of mass burial of victims of repression, and also to declare a Day of National Mourning for the innocent victims of repressions.

11. The "Memorial" Society is to demand the annulment of verdicts against persons who were convicted at various times for their convictions, with complete rehabilitation and moral and material compensation. Confiscated property is to be returned to the victims of repression and their families.

12. The Conference petitions the appropriate state organs to return to the homeland, if relatives and friends so wish, the remains of political prisoners whose graves have been preserved in camp graveyards, particularly the well-known human rights activists Vasyl' Stus, Iurii Lytvyn and Oleksa Tykhyi, and also to return works that were confiscated at various times and to publish them.

13. In accordance with the statement made at the UN by M. S. Gorbachev, secretary general of the CC CPSU, that there are no political prisoners in the USSR, the conference petitions the appropriate organs to review criminal cases of persons whose conviction is seen by public opinion as a violation of Soviet law typical of political persecution during the Brezhnev era.

14. To raise the question of expert psychiatric examination of all psychiatric inmates who are charged with political violations, including psychiatric experts recommended by the public.

15. The Conference calls for the cancellation of repressive decisions concerning the Ukrainian Catholic and Ukrainian Autocephalous Orthodox churches.

16. The Conference recognizes all delegates, as well as those who delegated them, as members of the "Memorial" Society and recognizes all delegates to the conference as plenipotentiary representatives of the action groups and organizations that nominated them.

386 delegates voted in favour of the resolution

23 voted against it

13 abstained

4 March 1989

The resolution was confirmed at the anti-Stalinist meeting held by "Memorial" on 5 March 1989 in Kiev.

Approximately 8500 people voted in favour of the resolution

33 voted against it

12 abstained

Per procurationem

co-chairs of the Co-ordinating Council of the "Memorial" Society

O. A. Deko

V. M. Kuznetsov

V. A. Maniak

L. S. Taniuk

DRAFT PROGRAMME OF THE POPULAR MOVEMENT OF UKRAINE FOR RESTRUCTURING

General Principles

1. The Popular Movement of Ukraine for Restructuring (Movement) is a mass voluntary organization that is based on the patriotic initiative of citizens of the Ukrainian SSR: Ukrainians, Russians, Jews, Bulgarians, Hungarians, Poles, Moldavians and all the nationalities that inhabit the Ukrainian land. The Movement is a general expression of approval and support for the revolutionary Restructuring, begun by the party, that is taking place in our country. This is a new form of a bloc of Communists and non-party members, a struggle for radical socialist renewal in all spheres of the state, civic and economic life of the Ukrainian SSR.

The Movement is active for the sake of humanism, peace and progress. The Movement recognizes the leading role of the Communist party in a socialist society and is a link between the restructuring ideas of the party and the initiative of the broadest popular masses. The Movement is independent of all administrative interference. The Movement collaborates with the CPSU through the Communists who belong to it and implements the decisions of the Twenty-Seventh Congress and the Nineteenth All-Union Conference of the CPSU.

2. The basic aim of the Movement is assistance to the Communist party in the creation and functioning of a democratic mechanism that would serve the development of a society that is based on genuine democracy and a balanced economy. The Movement is opposed to any violations of the social, political, national and ecological rights of the individual. The Movement will strive for a raising of the level of consciousness, political culture and civic activities of the Ukrainian people and of all the nationalities that live in the Ukrainian SSR and for the rebirth and assertion of the national self-consciousness and internationalistic convictions of all citizens of the republic. The Movement will decisively oppose any attempts to assimilate national minorities in Ukraine, will facilitate the development of the culture and education of each of them and in places of compact settlement – administrative-economic self government. Propaganda of national exclusivity or national nihilism is condemned by the Movement as immoral and inhuman.

Proceeding from this, the Popular Movement of Ukraine for Restructuring sets itself the following goals:

a) to demand that in our republic, as throughout the country, the economy be brought out from its difficult situation, that the natural environment be restored to health, that a significant improvement in the welfare of the people be achieved in the immediate future;

b) with the assistance of the broadest popular masses to expose any attempts to hinder the process of democratization and openness in Ukraine and to serve as a social guarantee of the revolutionary renewal of society;

c) to assist in the transformation of the Ukrainian SSR into a state of law in which the rights of the individual and the free development of the personality are the main foundation of social development;

d) to create conditions for a transition from democracy on paper to the real sovereignty of the people; to demand genuine sovereignty for the Ukrainian SSR, as for the other republics of the USSR; all land, water, air, mineral deposits, energy resources, enterprises, roads, and communications of the republic are the property of the people, and All-Union or republic departments can make use of them only with the permission of the Supreme Soviet and government of the Ukrainian SSR.

e) The Popular Movement of Ukraine for Restructuring is to become a genuine spokesman for the vital and social interests of the Ukrainian people and people of other nationalities who reside in Ukraine and will also establish relations with Ukrainians in other fraternal republics and abroad.

3. The Movement will adhere to the following main principles in its activities: friendship and mutual support among the peoples of the USSR, respect for the person and defence of human rights, democratization and socialist pluralism, legality and law and order, social justice and openness and absence of political and moral pressure, intimidation of dissidents and any persecution for convictions.

4. The Popular Movement of Ukraine for Restructuring carries out its aims in the following manner:

a) organizes its activities in accordance with the Constitution of the Ukrainian SSR and the Constitution of the USSR and demands in every possible way that citizens, enterprises, organizations and state

and co-operative institutions be able to enjoy their constitutional rights in full measure and to fulfill the obligations placed on them by the Basic Law;

b) supports initiatives that extend or speed up Restructuring and consolidate the people for the purpose of effectively solving Ukraine's social, ecological and nationalities problems;

c) struggles for legal, economic and political guarantees for the course of Restructuring in our republic and in the entire country, for implementation of radical reforms in the fields of the economy, health protection, education, culture, science and scholarship, publishing, the press, religion, etc.;

d) puts forth and supports draft legislation and other measures that give the Congresses of People's Deputies at every level real authority; struggles for the annulment or revision of existing outdated laws;

e) speaks out against corruption, protectionism, "telephone rights" and other misuses of authority;

f) struggles for a renewal of the structure of the economy of Ukraine, which has been deformed by departmental policy and extensive economy;

g) systematically organizes public opinion polls and publishes the results, makes proposals about referenda and helps to carry them out; when necessary, uses constitutional means to exert democratic influence on the authorities.

Democratization of Society, Human Rights, National Rights

The struggle for the democratization of society and the reform of the political system begun by the CPSU will occupy an important place in the activities of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring.

The Movement believes: the bureaucratic system has brought about the alienation of the producers (the peasant and the worker) from the land and the means of production and from results of their labour, which is essentially inhumane and anti-socialist. This leads to the moral, cultural, economic and ecological degradation of the individual and the society. Together with the CPSU and the public organizations of the Ukrainian SSR, the Movement will make every effort to dis-

mantle the administrative-bureaucratic system that came into being during the periods of Stalinism and stagnation. The Movement is for a transformation of the USSR into a genuine union of fraternal sovereign peoples based on a Leninist programme of federalism.

The Movement will demand the transformation of the Congresses of People's Deputies into competent organs of popular representatives, which will enjoy full authority on their territory. For this purpose it is necessary to demarcate clearly and constitutionally the authority and sphere of jurisdiction of the local Congresses and the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR and the Supreme Soviet of the USSR.

The Movement will strive for the creation of a state of law, proceeding from the premise that the state exists for the individual and not vice-versa; for the creation of a state in which the people are the source of law; law stands above the state, its institutions, public organizations and individual citizens. The state must bear as much responsibility towards the citizen as the citizen towards the state.

In a state of law, the interests of the majority are defended by a system of representation (all laws are adopted by a majority of votes in representative bodies (Soviets) or after popular referenda). At the same time, in a state of law the interests of any minority or individual must be guaranteed and protected, which should be accomplished primarily by law. In the face of a valid law, conflicting organizations that have the status of legal persons or an individual who conflicts with the state have equal rights, and the final word is that of the law. The Movement will demand the implementation of the declared rights of the Ukrainian SSR as a sovereign Union republic and the right of the people to determine its own fate.

The Movement will speak out against the omnipotence of ministries and departments, which causes harm to the state, the people and the individual.

The Movement believes that the right freely to nominate candidates for deputies to Congresses of all levels without them being foisted or artificially selected is vital for the democratization of society. Supporting the efforts of society to perfect the electoral system, the Movement will take an active part in electoral campaigns and will nominate its own candidates; the Movement will organize campaigns for the recall of deputies who have compromised themselves by inaction or by actions that cause harm to the people.

The Movement believes that the complete equality before the law of every citizen, government agency (regardless of its level) or specific representative of such an agency must be assured. Legality cannot fall victim to a political situation or personal, social or political aims.

The Movement believes that the United Nations Universal Declaration of Human Rights (9.12.1948), the Final Act of the Helsinki Conference of 1975 and other international agreements ratified by the USSR must be fully recognized in our life.

The Movement affirms that the state must guarantee in law and in practice the inviolability of the person and his residence and secrecy of correspondence and telegraphic, telephonic and other means of communication. Persecution for political, social, racial, national or religious reasons and any restrictions on the civil and legal rights of the individual are intolerable.

The Movement supports the right of every individual to confess any religion or not to confess any religion and to practice religious rites or conduct atheistic propaganda.

The Movement believes that every citizen has the legal right to have free access to information and the right to a defence against disinformation. The Movement raises the question of abolishing censorship, except in cases of state or military secrets. Regulations in this respect must be confirmed by legislation and published.

Instead of avoiding polemics, administering by decree and suppressing criticism, democratic discussions of sore questions must become the norm of life. The right to openness—to freedom of thought and speech—should be protected by law. Any representative of a government agency who tries to disregard the right to openness is subject to prosecution.

The Movement insists that the crimes of Stalinism be recognized as crimes against humanity and thus not subject to the statute of limitations. That the organizers and direct culprits of the crimes be named and that lists of the victims of Stalinism be published, that their memory be honoured and that reparations be made for their moral, physical and material losses. In this matter the Movement cooperates with the "Memorial" Society.

The Movement cannot imagine Restructuring of the legal system without a public review of the cases of citizens of the Ukrainian SSR

who were unjustly convicted in the period of stagnation on fabricated political or religious charges and without prosecution of the organizers of these cases.

The Movement will demand the abrogation of all departmental and other regulations that directly or indirectly restrict or cancel the civil liberties guaranteed by the Constitution of the Ukrainian SSR and the Consitution of the USSR. The Movement considers constant openness and information about the work of the recently created Committee for Constitutional Supervision to be essential.

Social Justice

The humanization of society is one of the most important tasks of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring.

The Movement supports the right of citizens of the Ukrainian SSR freely to choose their place of residence and place of realization of their strengths and opportunities.

The Movement demands an objective determination, with public participation, of a minimum standard of living with regular publication of data about it, incomes of various groups of the population, price indices and the dynamics of inflationary processes. A programme of compensation for inflationary processes by means of timely and systematic increases in the income of the population should be developed.

The Movement affirms that our society must become a society of equal citizens in which there are no privileges and benefits based on party appointments. The Movement is for the abolition of the category of party-appointed employees and their privileges. Official positions should be distributed according to professional competence and only on a competitive democratic basis.

The Movement considers it essential to restructure the system of social welfare, guardianship and charity and to develop a new pension mechanism; to establish a public fund for the disabled, those who live alone and the elderly. The Movement supports the Mercy Society and will work with it.

The Movement demands an increase in residential construction in its various forms (state, co-operative and individual) with gradual trans-

fer of residences to private ownership. The Movement will demand complete openness in the distribution of social benefits, assuring above all public control of the distribution of apartments.

The Movement is in favour of the genuine emancipation of women and supports the idea of developing an All-Union and republic programme "The Family." An increase in the number of children in a family should not lead to a significant decrease in the standard of living. Young families and families with many children should receive by legislation residential, credit and other benefits. The raising of children by a mother at home should be recognized as socially useful work and paid accordingly by society.

The Movement believes: one of the most urgent tasks facing society is the protection of the health of the individual and the people. The primary task is the protection of the environment. Stress situations and such socially caused diseases as alcoholism, drug addiction and AIDS are becoming widespread. The question can be formulated in only one way: the individual will be healthy only in a healthy social and natural environment.

The Movement will demand a radical restructuring of the system of health protection. In addition to state health institutions there should be co-operative, individual and insurance institutions, financed by various public movements (various funds).

The Movement demands the development of a programme, "Popular Health," which would include a system of diagnosis, treatment, rehabilitation and recreation. It considers the development of a reliable and humane system of protection of the elderly to be essential.

The Economy

1. The Popular Movement of Ukraine for Restructuring considers it essential to transform the economy of the Ukrainian SSR into a truly socialist, humane, ecologically healthy and resource-balanced economy devoid of deformations and distortions. This goal agrees with the task of restructuring economic thinking throughout the world for the sake of saving humanity from the ever-growing global industrial-ecological dangers.

2. The Movement is for the elimination and dismantling of all the consequences of bureaucratic and departmental high-handedness in the management of the economy of the Ukrainian SSR, which have

in fact eliminated the workers of the republic from participation in the determination of their economic fate and have brought almost to nought the economic sovereignty of the Ukrainian SSR and given its economy a deficit nature. Everything that hampers the use of the achievements of the scientific revolution for the benefit of socialist management and leads to a transformation of the individual into an appendage to the economy must be extirpated.

3. The Movement believes that republic self-financing must serve as the economic basis of the republic's sovereignty.

The economic sovereignty of the republic creates and supports conditions for the free development of the Ukrainian ethnos, the native population, for which the republic is the only territory of its national existence and historical duration. The economic sovereignty of the republic assures the well-being and self-expression of all the nationalities that reside in Ukraine.

For this reason the government of the Ukrainian SSR must be granted the right to subordinate economic decisions to social and national-cultural tasks. The Movement condemns the practice of the bureaucratic apparatus of imposing on the republics rates, forms and directions of economic development and the uncontrolled redistribution of resources, which leads to dependence, levelling and squandering.

4. The Movement demands rational restructuring of the economy and a change of priorities in the distribution of investments. There must be a transition from an economy in which extractive and power-consuming branches and enterprises occupy a disproportionately large place to an economy in which precise and complex machine-building, ecologically safe and clean plants and branches that assure an increase in prosperity will predominate. In this manner the structure of the economy of the Ukrainian SSR will be modernized and freed from domination by branches and enterprises that were produced by the early stages of industrialization and will rise to the level of the demands of the present stage of the scientific revolution.

5. The Movement believes that the forced collectivization conducted by Stalin and his henchmen led to cruel violence against the peasants and disregarded feelings of ownership and love for the soil. To renew effective agricultural management it is essential to take into account national agricultural traditions and present world experience. The Movement is for a flexible combination of small, medium

and large enterprises, for the introduction of leasing arrangements, which would guarantee efficient agricultural production, in agreement with the specific features of this branch. Land can be granted to peasants for lifelong use with the right of inheritance.

6. Proceeding from principles of social and national justice and economic effectiveness and condemning mindless levelling and dependence in relations between republics and ethnic regions, the Movement is for equivalent exchange between republics, for development of direct co-operative ties among them, for implementation of joint economic programmes on a commodity-currency basis and for independent emergence in the world market. All this will further the development of economic partnership and the integration of the Ukrainian SSR with the other republics of the Soviet Union and with the world market on a basis of economic self-interest and voluntary mutual assistance.

The Movement is convinced that precisely this direction of the development of the economy of the Ukrainian SSR will further the revival and strengthening of a genuine federation of sovereign union republics on a Leninist basis.

7. The Movement is opposed to economic and other forms of dictate by ministries and departments that run the economy in Ukraine, guided by egoistic departmental aims, which frequently brings about ecological catastrophe and economic difficulties. Such anti-management leads to economic and ecological collapse, gives rise to destructive disproportions in the structure of the republic's economy, causes migration that exceeds reasonable levels and violates the interests of both the republic and the Union; and transforms economic life into a a melting pot of denationalization for the native population and the national minorities of the Ukrainian SSR.

8. The Movement calls for complete openness and constant information about the economic life of the republic, other republics, the entire Union and other countries. The mass media and scholarly publications must systematically publish data about the condition and dynamics of the economy and all its indices. Particularly important is timely and truthful information about the quality of agricultural production.

9. The Movement believes that the recommendation of the Nineteenth Party Congress about informing the population about the con-

tribution of each republic or region to the All-Union economy must be implemented as quickly as possible. This would give concrete expression to the connection between labour performance and the standard of living of each citizen, group of the population and people.

10. The Movement agrees with the idea that it would be in the interests of both the republic and the entire Union to reorient investments to priority branches of the economy of the Ukrainian SSR, to move to a system of credit relations between the republics and union institutions and to establish a direct and comprehensible relation between the work performed by the people of the Ukrainian SSR and its standard of living. Fraternal assistance from the peoples of the USSR would acquire a healthier, more effective and more obvious nature, which would produce an educational internationalist effect incomparably greater than at present.

11. The Movement is of the opinion that the economic revival of the Ukrainian SSR is in the interests of both the republic and the entire Union and all its fraternal peoples. The renewal of the republics' economic sovereignty, their co-operation on the basis of the free development of all the peoples in a free and single socialist state opens up prospects of guaranteed progress in the economic, social, cultural and other spheres.

Ecology

As its primary tasks in this area the Popular Movement of Ukraine for Restructuring sees:

1. To demand the passing of legislation about the sovereignty of the republic in carrying out all economic, legal and administrative measures for the protection of the environment.

2. To support in every possible way the formation of a "green movement" and the activities of the numerous ecological centres that protect nature.

3. The Movement insists on a radical review of energy policy and especially the programme of atomic power development in Ukraine, demands discontinuation of the construction of the Chyhyryn and Crimean atomic power stations and the construction of new power plants at the existing atomic power stations in the republic. It is essential to carry out a non-departmental expert study of the active

atomic power stations to determine the suitability of their levels of technical safety. The Chornobyl' atomic power station must be shut down.

4. The Movement cannot imagine democratization and openness without complete and thorough information about the presence of nitrates in produce, radioactive pollution of water and air and the saturation of soil and water basins with harmful substances, etc. On this basis it is essential to determine the parameters that correspond to international health requirements, to remove the classification of secrecy from ecological indices and to publish a special ecological bulletin.

5. The Movement will demand a halt to the construction of ecologically dangerous enterprises, especially chemical and metallurgical ones, in regions of high population density and industrial saturation. Construction of industrial plants that pose even the smallest potential threat for the ecological situation can proceed only after an objective expert examination, public discussion and, when necessary, a republic-wide referendum. Regions of particular historical and cultural significance should be excluded from the sphere of such industrial development, which causes them irreparable harm.

6. The Movement demands that the Ministry of Atomic Power assume complete legal and moral responsibility to the inhabitants of the republic for losses caused by radioactive pollution of soil, the Ministry of Water Resources for flooded and swamped soil and for soil subjected to erosion and salting, and Agroprom for pollution of rivers and soil by gigantic animal-breeding enterprises.

7. The Movement believes that the development of the republic's economy is impossible unless a survey of Ukraine's land is conducted and published and unless the greatest resource that belongs to the people is legally protected. The absence of such a survey and the failure to pay for natural resources allows ministries and departments to make demagogic statements about the efficiency and high profitability of various enterprises since such calculations do not take into account the worth of the land or other natural resources.

8. The Movement insists on the introduction of a system of constant ecological observation and research and also of ecological monitoring. Environmental-protection agencies should be supplied with up-to-date equipment. Their right to veto any ecologically risky project must be inviolable.

9. The Movement stresses the necessity to develop ecologically clean, energy-efficient and waste-free production and to reprofile and shut down industrial plants that endanger the health of nature and people.

10. It is imperative to introduce real criminal liability for violations of ecological legislation, putting the greatest of them on the same footing as crimes against humanity.

The Nationalities Question. Language. Culture

1. The Popular Movement of Ukraine for Restructuring believes that one of its most important tasks is to draw public attention to a just and democratic solution to the problems that concern the existence and development of the Ukrainian people, its equality among the other nations of the USSR and its state sovereignty, language and culture, on the basis of the theoretical principles and practical measures formulated by Lenin in the area of nationalities policy. There can be no true internationalism where national interests and rights are ignored or relegated to second place. The national and the international exist only in indissoluble unity. The natural and regular processes of internationalization, rapprochement and mutual enrichment of nations have nothing in common with mechanical "merger," assimilation and levelling.

2. As a consequence of gross violations of the Leninist nationalities policy in the eras of Stalinism and Brezhnevism and the destruction of a significant portion of the Ukrainian Soviet artistic and scholarly intelligentsia, deformations in inter-nationalities relations have occurred, the sphere of functioning of the Ukrainian language has been significantly restricted, and the prestige of Ukrainian culture has been artificially reduced. Today we are facing the necessity for radical state measures for the real affirmation of national justice, the rebirth of the spiritual riches of the people and the securing of the wide functioning and all-around development of the Ukrainian language—the decisive factor in the existence of the people as an ethnos.

The language of a people is the foundation of its national existence and a value shared by all humanity. The "voluntary" withering away of languages under socialism (if such should take place) would be the most scathing indictment of the administrative-bureaucratic system. In the final result, this would be an action against socialism as a society of free and equal peoples.

3. Proceeding from this, the Movement believes that the first and most urgent step towards a solution of the acute questions concerning national-cultural revival should be the recognition of Ukrainian as the official language of the Ukrainian SSR. Demanding this constitutional act, the Movement proposes to secure the renewal and affirmation of the Ukrainian language in the spheres of party, state and public life, science, scholarship and culture, production and business correspondence, secondary and higher education and pre-school institutions by legislation.

A law about the official status of the Ukrainian language will not in any way limit the use of Russian as a means of inter-nationalities communication in the USSR or the free development of the languages of the national minorities and groups that reside in Ukraine. Every citizen enjoys the right freely to use his native language.

4. The Popular Movement of Ukraine for Restructuring believes that:

Ukrainian language and literature should be required subjects in all schools in the Ukrainian SSR;

it is essential to introduce entrance exams in Ukrainian for all graduates of schools in the Ukrainian SSR who are applying to institutions of higher education in the republic, regardless of their subordination; to make a gradual transition to Ukrainian as the language of instruction in all secondary special schools and institutions of higher education in the Ukrainian SSR; the principle of quantitative correspondence of educational institutions to the national composition of the population in a given region must be adhered to; the practice of allowing parents to choose the language of instruction for their children, which under the circumstances that have developed in our republic leads to national indifference, the spread of Philistine views and the bringing up of children who have renounced their heritage, must be reviewed in the light of legal and moral norms;

Ukrainian film, theatre, radio, television, other means of mass communication, the popular stage, etc. must in their development take into account the priority of the Ukrainian language in the republic;

republic-wide forums, sessions, plenary meetings and assemblies should be conducted in Ukrainian;

to establish an extensive network of courses, study groups and optional courses for study of Ukrainian by everyone who so desires;

to support in every possible way the work of the Taras Shevchenko Ukrainian Language Society and other national-cultural societies in the republic.

5. The Movement sees the inculcation of national dignity, historical memory, love for the native language, concern for the national cultural heritage, the preservation of monuments, the broad and objective elucidation and study of all aspects of Ukrainian history as one of the main tasks of the appropriate government agencies, cultural institutions and artistic and youth organizations.

The Movement will assist in the revival of folk medicine and pedagogy, agronomy and horticulture, applied folk art and folk rituals and customs.

6. Concerned about the completeness of the Ukrainian people's national-cultural development, the Movement at the same time is opposed to neglect of the national interests of the Russians and representatives of other nationalities who live in the republic in compact settlements (Bulgarians, Moldavians, Hungarians, Poles, Crimean Tatars, Gagauzy, Greeks and others) or scattered (Jews, Belorussians, Gypsies and others). Their right to open schools or classes in their native language, to set up societies, to have their own theatre and press and to propagate the cultural values of their own people must be a real one.

7. The Movement believes that the same right must be extended to Ukrainians who live outside the republic—in the Kuban', Siberia, Kazakhstan, the Far East, Moscow, Leningrad and other cities and regions. Providing for their cultural needs must become the concern of the government of the republic, the Ministry of Culture and public artistic organizations as well as all-union institutions and governments of other republics.

8. The Movement is for the closest possible contacts with Ukrainians who live outside the Soviet Union and will co-operate in this respect with the Ukraina Society, promoting the indissolubility of the Ukrainian people and its culture.

9. The Movement is convinced that true friendship of peoples can be achieved only on the basis of mutual respect for the language, culture, history and traditions of each of them. Knowing the native language, using it and creating the native culture is a matter of conscience and patriotic duty for every Ukrainian and a sign of culture.

To know this language and to respect it is a sign of the internationalist upbringing of every person who lives among the Ukrainian people.

10. Speaking out for respect for national dignity and against national nihilism, the Movement believes that propaganda of racial and national exclusivity or chauvinist and nationalist views is incompatible with its principles.

The defence of the Leninist principles of internationalism and friendship of peoples is the core of the Movement's work to improve and harmonize inter-nationalities relations.

Organizational Structure and Forms of Activity

1. Every citizen who has reached the age of fifteen can become a member of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring, regardless of his nationality, party membership, religious persuasion or atheistic views, etc., if he supports the policy of the Communist party for Restructuring and the Programme of the Movement and takes part in its activities.

2. Citizens who wish to become members of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring join to form groups of the Movement. Each group is self-governed (has autonomous rights) and co-ordinates its activities with the closest branch of the Movement (territorially or by place of employment).

3. A branch unites several dozen or several hundred members of the Movement, is self-governed and co-ordinates its activities through its representative with the Movement's Board, where it is registered.

4. Public organizations can join the Movement as separate groups or branches if they agree with and support its programme.

5. The supreme organ of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring is its Congress, which convenes during the period of formation once a year and later once every two years.

The Congress elects the Council, Board, and other leading organs of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring.

6. The head of the Movement and his deputies are elected by the Council for no more than two consecutive terms.

7. The Board is the permanent acting organ of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring.
8. The auditing committee oversees the economic and financial activities of the Movement.
9. The head of the Popular Movement of Ukraine for Restructuring, the Council, the Board and the auditing committee carry out their duties on a voluntary basis.
10. The Popular Movement of Ukraine for Restructuring has the status of a legal person.

The final elaboration and approval of the Movement's organizational-structural principles is within the competence of the constituent Congress.

Action Group of the Kiev Branch of the Writers' Union of Ukraine
Action Group of the T. H. Shevchenko Institute of Literature of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR

Source: *Literaturna Ukraina*, 16 February 1989

“MEMORIAL”: GOODNESS WITHOUT FISTS

The Soviet press has frequently cited a horrible fact: hardly any family did not suffer during the Second World War. Today an even more horrible fact is being cited: hardly any family did not suffer from Stalinist repressions, and not on the field of battle, but in a time of peace. The casualties that the generalissimo and his gang inflicted on our people are countless. That is why the idea of founding the “Memorial” Society, which sets itself the goal of the complete de-Stalinization of society, has found general support.

It would be wonderful to compare it to a spring flower that everyone rejoices at, that is caressed by the rays of a gentle sun and watered by warm rain. For it was created in the spring. For our country is being reborn. But it was watered most often with slops, and not everyone rejoiced. Our rebirth is taking place in complicated and difficult circumstances. At the founding conference of the Ukrainian Voluntary Historical and Educational Society “Memorial”, which took place in Kiev, numerous examples were cited of persecution by the party and state apparatus.

Stalin’s all-seeing eye was shut for ever more than a quarter of a century ago. The cult of the leader was condemned at the twentieth party congress. Recent publications have demonstrated to us all the horrors of this person. The people with whose knowledge repressions took place are no longer in power. Finally, the nineteenth all-union party conference supported the idea of establishing “Memorial”. And yet even with such support the “Memorial” movement is paving the way for itself with enormous difficulty. Whom is it making feel uneasy?

I recently became acquainted with a retired colonel who is now working for the state agricultural industry. We had the following conversation:

“Stalin, despite everything, was a good statesman, a real leader.”

“And he destroyed millions of people.”

“It was for a great cause – creating a superpower. And we created it. Everyone respects us.”

“Can there be queues for who knows what in a superpower? The shops are empty and salaries are inadequate to buy food and clothing and our standard of living is no better than in a third-world country.”

“Philistine twaddle. The important thing is the idea.”

From our subsequent talk I realized that if he had power in his hands half the country would be imprisoned in the labour camps again.

Of course, this was an extreme case. Few people dare to justify the murder of millions of people so openly. But you can often hear thoughts of the following sort: “The killings and repressions weren’t necessary. Stalin was wrong here. But in everything else he was right and maintained order.” By order is meant not implementation, within the law, of the civil rights characteristic of a democratic society, but the churchyard silence of an administrative-bureaucratic system. The notion has been rooted in many minds that it is not the state that should function for the human being by giving every person the opportunity to express himself, but the human being who must renounce his own desires and aspirations for the sake of the normal functioning of the state machine. How can we not mention here Stalin’s statement that we are all rivets in one great mechanism? Naturally, one rivet can easily replace another.

One has to peer into the depths of the ages to find the roots of such notions. They were propagated for centuries and flowered most profusely in the time of the “leader.” Stalin died, but his ideology is still alive in one form or another. That is precisely what “Memorial” will fight against. A poet said that “the good must have fists,” failing to understand that one excludes the other. If the Society were guided by such principles, the Stalinists could understand that and even restructure themselves and support it. But the Society rejects fists. It will act through convictions, not influencing its opponents with force, but forming a new consciousness in society. Those who hold administrative-bureaucratic views find this approach incomprehensible. They sense that with the creation of “Memorial” their time is coming to an end. Who welcomes his grave-digger with open arms? Thus the new organization is encountering furious resistance.

The Ukrainian “Memorial” Society has had to overcome internal as well as external impediments. Some members of the movement thought that since an all-union organization had been founded, a

republic-wide organization was hardly necessary. This point of view failed to take into account the Ukrainian specifics of Stalinism. Their existence is confirmed by the slogans under which the local authorities frequently fought against the Society. Outside the republic members of the "Memorial" movement were accused above all of anti-Soviet activities, extremism and undermining of moral principles. In our glorious Ukraine, however, the most frequent accusation was one of nationalism.

In our republic, the zealous advocates of the merger of nations into a single levelled Soviet people have for decades waved about the bugaboo of nationalism as if it were a cudgel, beating everyone who came to hand with and without cause. One of the specific aims of our "Memorial" is to reveal the causes and consequences of Ukrainian nationalism, to analyze where it actually existed and where it was merely the fruit of a sick mind or the realization of someone's not very clean political interests. A study of this question will knock the weapon out of the hand of the obstinate internationalizers and help solve the problem of relations between nationalities.

Nowhere were as many members of the intelligentsia destroyed as in Ukraine. Collectivization and the famine of 1932-33 injured the Ukrainian peasant more than any other. These are a few more specific features of Stalinism in our republic. They require particular attention. In order to study them, we need co-ordination on a republic-wide level. This point of view won the almost complete support of the delegates.

Paradoxical as it may seem, manifestations of Stalinism were felt even at the founding conference. For example, a proposal was made to instigate legal proceedings against still living Stalinist hangmen. This way of putting the question is completely understandable, especially when it comes from those who were subject to repressions. And there seems to be nothing wrong here. No one wants the hangmen to be destroyed without investigation and trial the way they destroyed their victims. It is a question of responsibility before the law. But what will we gain if we begin trying and convicting these elderly men to imprisonment? It will look like revenge and will prompt hatred, anger and intolerance. It is finally time, as one speaker said, to establish civil peace and to show mercy. "Memorial" showed its wisdom and decided to judge the bandits from the NKVD in the court of public opinion.

I remember a joke from the period of stagnation that is more sad than funny. "Are there any dissidents in the USSR?" "No, there are no dissidents. There are only those who have been imprisoned, those who are imprisoned and those who will be imprisoned." For decades our society was divided into reliable and unreliable citizens. It was enough for someone to criticize the leadership openly or to express an opinion different from the official one to be immediately identified as a slanderer and an enemy of the Soviet system. Then began persecution that could end in imprisonment or emigration.

The time has come to put an end to persecution for opinions that differ from the established ones. Our society is trying not in word, but in deed to learn how to respect other opinions, no matter how unusual they may seem. The founding of "Memorial" confirms this. The Society is the first organization that unites those who were subject to repressions under Stalin, those who suffered for their convictions under Brezhnev and those who escaped this fate. Both members of the formerly underground Ukrainian Helsinki Union and of the Communist Party have come together. (They are learning tolerance, although the latter, it is true, find this very difficult.) The honorary chair of the All-Union "Memorial" is Academician Andrei Sakharov, one of our best known dissidents.

But then, the other leaders were also not treated well by the authorities. In Ukraine, seven co-chairs were elected. One of them is the theatrical director Les' Taniuk. After frequent persecution in the 1960s he was forced to move from Ukraine to Moscow, where he worked for more than twenty years and staged close to fifty plays. In June 1986 the director returned to the Ukrainian capital to head the Ukrainian Youth Theatre. Party and state functionaries soon went against public opinion in the city and drove him out of the theatre. But Taniuk did not give in, and the support of the people is a guarantee that he will win.

The other co-chairs of the Ukrainian society are the scriptwriter Vladlen Kuznetsov, the writers Volodymyr Maniak and Oleksandr Deko, the scientist Viktor Tsymbaliuk and the formerly repressed Ihor Dobroshtan and Izrail Reznynchenko.

The aims that the Ukrainian "Memorial" sets itself can be seen from the resolution adopted at the founding conference. Here are some quotations from it: "The Conference supports the idea of developing the Popular Movement of Ukraine for Reconstruction"; "The Confer-

ence believes that the moral revitalization of society and guarantees against a return of repressive policies require a broad public discussion of mass repressions in Ukraine, support for investigation of violations of the law during the period of stagnation and demand for their condemnation"; "The Conference proposes that the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR declare that the fabricated trials of the so-called SVU [Union for the Liberation of Ukraine] and cultural figures aimed at the physical destruction of the Ukrainian intelligentsia were illegal"; "The Conference calls for the immortalization of the memory of the victims of the greatest tragedy in the history of the Ukrainian people – the artificial famine of 1932-1933 – by erecting separate monuments"; "To raise the question of expert psychiatric examination of all psychiatric inmates who are charged with political violations, including psychiatric experts recommended by the public"; "The Conference calls for the cancellation of repressive decisions concerning the Ukrainian Catholic and Ukrainian Autocephalous Orthodox churches."

In the past there was no question of participation in Soviet public organizations by citizens of other countries. Now Ukrainians who live in Canada, the United States, Australia and other countries can join "Memorial".

Despite the campaign against the society, it already has significant victories on its account. The residents of Kiev, for example, are all talking about Bykivnia now. This is a village not far from here where NKVD [Commissariat of Internal Affairs] murderers buried people they had killed in their torture chambers. Many members of the "Memorial" movement are involved in investigating these crimes.

Les' Taniuk, the co-chair of the society, investigated this matter back in 1962. At that time he was the chair of the Club of Creative Youth, which came into being in Kiev during the Khrushchev thaw. The club organized a committee that included the artist Alla Hors'ka, the poet Vasyl' Symonenko and Taniuk himself. The committee was charged with finding the places where victims of Stalinism had been buried. The committee questioned many people. It learned that the murderers from the Commissariat of Internal Affairs shot prisoners on the site of the present Ukrainian Culture Fund and in the cellars of the present October Place. Prisoners were first buried at the Luk"ianivs'k and Baikove cemeteries and then, after 1936, in the forest near Bykivnia. A large area was surrounded by a green fence, and every night corpses were brought in trucks to the site and buried. When

they came to the burial site in the Bykivnia forest, the members of the committee saw a macabre scene: children were playing soccer with human skulls. Vasyl' Symonenko wrote a poem:

We trample under foot our enemies and friends,
O poor Yoricks, all in the same style.
In the cemetery of executed illusions
There is no room for graves.

The Club of Creative Youth then wrote its "Memorandum No. 3," in which it discussed the need to put the burial sites in order and to erect a monument to the tens of thousands of victims. But Khrushchev was sent into retirement, the thaw ended, the club was disbanded, and "Memorandum No. 3" never received a reply. Soon after the persecuted Symonenko died, and Alla Hors'ka was viciously murdered in mysterious circumstances.

Later, in the period of restructuring, Mykola Lysenko, a pensioner and a member of the Ukrainian "Memorial's" Co-ordinating Council, took an interest in the secret of the Bykivnia wood. He and other citizens demanded that a government committee be set up. It was set up and headed by Dmytro Hladush, the minister of internal affairs of the Ukrainian SSR. The committee did not bother to conduct a new exhumation and simply repeated the old false conclusions. Despite the extensive testimony of residents of the village who had witnessed the events, it was announced that victims of the German fascists were buried in the Bykivnia wood. On 8 May 1988 a monument with a suitable inscription was put up at the site.

But the public could not rest easy. The organizational committee of the Ukrainian "Memorial", which had been created by then, began to demand additional investigation. After a threat to hold a Kiev-wide month of protest, the government responded to "Memorial" and set up a new committee to investigate the matter. Its members included representatives of the public, particularly the future co-chair of the society, Vladlen Kuznetsov. For the first time the question of criminal prosecution was raised. After long and stubborn resistance by Stalinist circles announcements were finally published in the press: the people buried in the Bykivnia wood had been murdered in the torture chambers of the NKVD.

The society was victorious in its struggle for the truth. But it believes that it is too soon to consider the case closed. The committee must

become permanent because places of mass burial are not limited to the Bykivnia wood.

Another case concerns the present day. On the eve of the elections to the Congress of People's Deputies on 26 March something happened that could not even be imagined in a civilized country. Four citizens – Kucherov, Naboka, Fedorynchyk and Chernyshov – were detained by the militia after they were involved in pre-election campaigning. They were treated worse than criminals. For example, Serhii Fedorynchyk was forced down on his knees in the militia car and beaten on the head and back. Then the guardians of public order took Serhii by the ears and wiped their shoes with his face.

All four were imprisoned for fifteen days on fabricated charges of hooliganism.

“Memorial” became involved in this matter. Telegrams of protest were sent to the prosecutor general of the USSR and the prosecutor of the Ukrainian SSR, and a public committee was set up which determined that there had been violations of the law in all four cases. So far the bureaucratic legal machine has not been stopped. But the society is not giving up.

Not everything is smooth in the “Memorial” movement. It is being pressured from outside. There are also serious internal problems. But there can be no doubt: the society will grow stronger because it has all decent people on its side.

MAY THEIR MEMORY LIVE FOR EVER

From the Public Requiem at the Bykivnia Wood the Day before Yesterday

Neither radio nor television nor the city press reported the event that was to take place here, on the outskirts of Kiev, and yet people kept coming to these pines and these graves. They have been levelled, raked and planted with grass, which is poking through and turning green as if this were a cheerful meadow. But what does the grass care? It does not think about what those who issued the orders to obliterate this terrible vestige of Stalinism should do.

The people are going not to spend time outdoors, but to attend a public requiem for the victims of the Stalinist lawlessness that took place here in the Bykivnia wood in 1937-1941. The graves have been levelled, but can memory be levelled and decorated with grass? For more than fifty years it has been burning, demanding complete clarity. So that *such things* will never happen again.

Motria Tovstenko, a resident of a suburban farmstead, cannot hold back her tears.

"Here," she points at raked hillocks between pine trees, "lies my father, Pavlo Pibezh. His brother Anton is here, too. They were both taken away during the night of 21 October 1937. Why? Let their murderers answer. But they won't. They have no use for the truth."

Motria Tovstenko's cousins Hryhorii and Iakiv, her uncle Anton's sons, have also come to the requiem. They say that they have been demanding an explanation about their father for more than fifty years, but the answers they got were never the truth. Finally, very recently, they were told that Anton Pibezh had been accused of counter-revolutionary activities and executed at the Luk"ianivka prison on 5 December 1937. The bodies of those who were executed at Luk"ianivka, as has now been determined, were brought here to Bykivnia, and so his bones are here.

People came to the Bykivnia wood on 7 May to pay their respects to these bones, to these remains of the martyrs, of whom there were thousands and thousands. The hearts of all those who were present

spoke through the mouths of the orators. The thought in everyone's mind was the same: the tragedy of Bykivnia is a tragedy of the whole country, a tragedy of all the multi-national Soviet people. A tragedy that must serve as a lesson for both this generation and future ones: tyrants and dictators must not be allowed to trample over people, no matter what slogans they conceal themselves behind. They must not be allowed to turn the people into a featureless mass, into cogs. Otherwise moral and physical destruction is inevitable.

And yet the desire to rule over people in a Stalinist fashion has not completely disappeared. The voice of Stalinism makes itself audible from time to time in the pinning on of labels, in the desire to pass off black as white, in the attempts to crush democracy and openness and to replace them with the phrase-mongering, hypocrisy and lies that officialdom is so fond of.

They lied here at Bykivnia, too. L. Taniuk, one of the leaders of the voluntary "Memorial" Society, said at the requiem that back in 1962 Kiev intellectuals assisted by the local population discovered the terrible truth about the Bykivnia wood. And what happened? The truth was silenced. How long that gag stayed in place is apparent from the following fact: only late last year, a fourth committee, set up in response to demands from the public and intervention from the central press, particularly *Literaturnaia gazeta*, finally said what should have been said long ago.

L. Taniuk read a letter addressed to those present at the public requiem by Academician A. D. Sakharov, the honorary head of the "Memorial" Society. It is very important, the world-renowned scientist stressed, to know the whole truth not only about the victims who are buried in the Bykivnia wood and in countless other places, but also about their killers. That is one of the guarantees that Stalinism will not return and restructuring will be irreversible.

"The government committee is doing everything possible to establish the whole truth about what happened here, behind the green fence," said M. Lavrukhin, vice-chair of the committee and first deputy chair of the Kiev city executive committee.

Burning words about Stalinism and the purification of society from it were uttered by I. Salii, first secretary of the Podil district party committee in Kiev and candidate deputy to the Supreme Soviet, the writ-

ers I. Drach and V. Iavorivs'kyi and other speakers. Among them was S. Kisel'ov, correspondent for *Literaturnaia gazeta* and candidate for the Congress of People's Deputies.

"Exactly a year ago," he said, "a public meeting was held in this wood. It was attended by K. Masyk, first secretary of the Kiev city party committee, V. Zhurs'kyi, head of the Kiev city executive committee, and Iu. Olenenko, minister of culture of the Ukrainian SSR. I do not see any of them here today. Perhaps because the previous meeting was held to unveil a false monument: the inscription on it said that victims of fascism lie buried here."

It is difficult not to agree with the speaker: even if they are mistaken, leaders should be with the people. Especially on an occasion as important as a public requiem for the victims of Stalinist lawlessness, which inflicted so much woe on our people and country.

Representatives of the Orthodox church also came to Bykivnia to pay their respects to the innocent dead. Thousands of people bowed their heads in mournful silence and listened to "May their memory live for ever."

Then, as they left this holy and terrible place, they stopped beside "Memorial" enthusiasts and in response to a suggestion from the organizers of the requiem contributed money to buy a ticket for [Lazar] Kaganovich, the hangman of the Ukrainian people, so that he can come to Bykivnia while he is still alive and take a look at what he and the supreme hangman, Stalin, did here. My colleague and I also contributed coins.

Source: *Sil's'ki visti*, 9 May 1989

A Conversation between Volodymyr Savtsov, Candidate of Historical Sciences and Department Manager at *Radians'ka Ukraina*, and Serhii Kysel'ov, Correspondent of *Literaturnaia gazeta* for the Ukrainian SSR and Candidate for the Congress of People's Deputies

MORE LIGHT!

RU: In late April you and I were present at the exhumation of those who are buried at Bykivnia. We saw the clothes and personal effects of the deceased being retrieved from the graves in order to establish a complete picture of these burials. We saw previously unknown graves being opened. We saw experts from the Procurator's Office and the militia at work. I had the impression that we were present at a great tragedy that seemed to be coming alive again. Not only, as Hamlet said, because a man's bones cannot fail to hurt when he sees someone else's bones, but because Bykivnia is the tragedy of our people.

LG: In my opinion, this is a question of principal, and not only of legal principle. What we witnessed was not reburial, but exhumation. By the way, this aim of the excavations at Bykivnia was treated in a resolution by the Procurator's Office. From the moral point of view, this fact is important because the previous investigation of the burials at Bykivnia was conducted under the guise of reburial. This allows some officials today to claim that during the reburial it was impossible to establish that these were victims of Stalinist repressions. This is not true. In both 1971 and 1987 there were attempts to conceal the crimes of the Stalinist hangmen. Because the exhumation was conducted by professionals who could not have failed to see what can be seen today with the naked eye.

These "blank spots" amaze me. I became interested in this question. It turns out that those who were involved in the repressions are not working today in the party and state organs, the KGB, the Ministry of Internal Affairs or the Procurator's Office. Thus there is a puzzle: why did the present people try so hard to cover up the fact of repression? After all, they're the descendants and relatives of those who are buried at Bykivnia and not of those who took them there and buried them in common graves.

RU: But you must agree that in the period of restructuring they're not the ones who create the climate. We cannot fail to notice the fact that in 1987 a special government committee was established to investigate the secrets of Bykivnia, that the Procurator's Office has

launched a criminal case and that this is all part of the objective and just process of restoring the truth that is taking place under the party's guidance. It seems to me that we should not reject the thought that even if the whole truth has not gained the upper hand yet, we are on the way to that truth.

LG: I beg to differ. The criminal case was begun in December 1988 after the publication in LG. As for the committee that you mention, which was set up in 1987, its name said nothing about "Stalinist repressions." Its task was declared to be the investigation of graves of victims of the fascist invaders. In other words, the very name of the committee contained an answer to the question why it was set up. If we are talking about this committee, we must admit that in many respects it worked badly. As a result of its activities a monument was erected with a false inscription, which in fact whitewashes Stalinism. Fascism has many crimes on its account. Six and a half thousand victims more or less has no significance for fascism. As a result, what the Stalinist hangmen did was ascribed to the fascists.

Now historical and legal justice is being restored. The inscription was erased immediately after the recent decision by the government committee and the publication of the articles "The Bykivnia Archipelago" in *Literaturnaia gazeta* and "Bykivnia" in *Radians'ka Ukraina*. A contest for the design of a monument to the victims of Stalinist repressions was announced. I agree that we are on the way to the truth. But the way has proved to be thorny. Newspapers do not exist in order to force the Procurator's Office to start criminal proceedings. We don't need triumphant reports. We need the truth. I am stressing this in my election campaign, and I believe that the restoration of complete historical and legal justice for the victims of Stalinist repressions is an important matter of principle.

RU: What is most important in your program: criticism of previous actions regarding Bykivnia, or does it contain constructive moments?

LG: The critical aspect is as follows: the people who did a bad job at Bykivnia for one reason or another, perhaps not always of their own will, should have retired or explained all the details of this case, which is full of mysterious details, to the residents of Kiev.

As for the constructive moments, as you called them, the most important is not simply to honour the memory of the victims of Stalinism with monuments or "Memorial" inscriptions in Kiev or other cities,

but also to make similar crimes completely impossible in the future.

RU: In one your articles you very capaciously called Bykivnia an archipelago by association with The *Gulag Archipelago* (the Stalinist Chief Administration of Labour Camps).

LG: An archipelago consists of small islands. For example, what do we know just about Kiev? Unknown people are buried at the Luk"ianivs'k graveyard. People were shot in the cellar of the October Palace, where the NKVD was located. This must be mentioned out loud, just as "Memorial" inscriptions must be put up on this and similar buildings. But we cannot limit ourselves to monuments. We have plenty of monuments in the country, but it cannot be said that the level of morality has grown in arithmetic progression with their number. An extremely important moment: we must take the matter we have begun to the end.

Now committees have been set up – from the republic to the city level – which should take this up. But let's speak in legal language. Of course, a committee can help those who survived and the relatives of those who were executed. But a committee is not empowered to determine who is buried at one or another site, to conduct an investigation and to find names. It does not have the legal right to do this. This is within the scope of the investigating organs, especially the Procurator's Office.

Immediately after my publication of "The Bykivnia Archipelago" five people telephoned the *Literaturnaia gazeta* office – from all parts of the country, from Tashkent to Minsk. Fifty years later the children of those whom I named as identified victims learned about the fate of their relatives. And how many people don't know the details yet!

RU: *Radians'ka Ukraina* has received many responses to the material that it published about Bykivnia, and people are writing from all over the country.

This same day that we are talking, a document entitled "At the Committee of the Politbureau of the CC CPSU for Further Study of Materials Connected with the Repressions That Took Place in the 1930s-1940s and Early 1950s" has been published in which it is said that at its last meeting there was talk about raising the role of the committees set up at the district and *krai* Congresses of People's Deputies, the Supreme Soviets of the Union and autonomous republics, about wider inclusion of the public for the purpose of assisting the govern-

ment organs in assuring the rights and interests of the rehabilitated, erecting monuments to the victims of repressions and maintaining the places where they are buried in proper order.

We are witnessing how the party and state are continuing the course of restoring the truth. As you know, such committees have been set up in our republic and in Kiev. How do you see their activities?

LG: Much has been done. The party's and government's previous resolutions on restoration of historical and legal justice were the main reason that Bykivnia became an achievement of *glasnost*'. But in the document you have quoted there is no point about the importance of determining the names of those who were executed. In order for these names to be restored, the investigating organs have to join the public committees. The KGB needs assistance from the top to the bottom. Otherwise monuments alone, I think, will not suffice.

RU: We know from many sources that during the famine of 1932-1933 in Ukraine peasants used every possible means to get to Kiev in order to obtain at least a scrap of bread. But death was waiting for them here. Without [ration] cards they could not buy anything in the shops. Witnesses say that the corpses of those who had starved to death were piled onto wagons every day and buried in common graves.

LG: According to information that I have, although perhaps it is not reliable, there are such common graves at the Baikove graveyard. Since it has been clearly determined that the famine of the early 1930s in Ukraine was an artificial politico-economic construct erected by Stalin, we also have to restore the memory of those who died as a result of this terrible crime. I know that a book is being prepared. There are witnesses who survived this famine. But until criminal cases are begun for all such burial sites, we cannot say anything specific. When people were destroyed by legal or extra-legal methods during the period of Stalinist repressions, almost always at least small landmarks were left: the criminal cases. The situation with those who starved to death is more complicated: no traces were left, even with the relatives. This is a complicated job, but I think that it is very important to carry it out.

RU: This work should be done on a country-wide level because the famine occurred not only in Ukraine, but also in other regions of our country. I am certain that the public will support this idea and the work will in the end be done.

As a candidate for the Congress of People's Deputies, you have paid much attention to Bykivnia and haven't avoided the painful question of the plans to build a new train station there. Some officials are arguing that a station at Bykivnia is essential, that its location will not interfere with the area behind the green fence, where our executed fathers and grandfathers were buried, and that it will not interfere with the burial sites at the Darnytsia concentration camp, where the fascists tortured to death 68,000 Soviet prisoners of war. Arguments for and against are being put forth. The citizens of Bykivnia want a "Memorial" and not a station.

LG: There are a dozen alternative projects to build a second station in Kiev in other parts of the city.

I am not raising questions of ecology. (The construction will require cutting down many hectares of virgin forest, which are the lungs of Darnytsia.) In this case there is no guarantee that the victims of Stalinist repressions are buried only on the four hectares that were surrounded by the green fence. Both *Literaturnaia gazeta* and *Radians'ka Ukraina* wrote about this. There are predictions that the islands of the "Bykivnia archipelago" are scattered throughout the forest. That is why I think that building a station on these bones is just as immoral as those cases (which are widely known) when graveyards were shut down and levelled and stadiums were put up.

As for the near-by Darnytsia concentration camp, no one knows the names of the 68,000 men who died there. I think that it is important to make them an achievement of *glasnost'*. In order to determine unambiguously what part of the area is free of burial sites, the whole area has to be inspected on a professional level. After that a referendum can be held to decide whether a station can be put up there. Especially since all the alternative proposals for putting up a station are to be considered. If our people decide that the best alternative is building a station at Bykivnia and that it will not affect those who are buried at the Darnytsia concentration camp and the Bykivnia wood, then the residents of Kiev will support this idea. For that we have to speak honestly with them, without concealing anything.

I included in my campaign platform a point about the need to set up an independent committee of experts when any large project is carried out. It should resolve the whole complex of questions. You must agree that building a second station in Kiev is not the last problem that we will encounter. We must learn to live and work in new condi-

tions – in conditions of *glasnost*’ and openness, when the people and the specialists decide everything, and not officials who “know better than we do what we need.”

RU: Doesn’t it seem to you that there have been too many critical judgments in our dialogue? Yes, we can criticize the law enforcement agencies and the Kiev authorities for the procrastination and distortion of history that has been taking place for many decades. But the cause is advancing! The republic Procurator’s Office has done colossal work. The government committee is working regularly. Is the critical style of our conversation justified? I realize that there’s no reason to rejoice, because it’s a matter of a tragedy. Applause is unnecessary. But the cause, I say again, is advancing.

LG: Yes, the cause is moving ahead. The part of it that concerns Bykivnia is almost finished. Work has been done in light of the most important party and government resolutions about preserving the memory of the victims of Stalinist repressions. This is indeed our great victory, a victory of our society, which has been living under conditions of restructuring for four years.

But it is very important, it seems to me, for this victory not to be transformed into victorious final reports. That is why when we criticize in our conversation the failings in the work to reveal the secrets of Bykivnia we are probably also trying to help those who will study new islands of the archipelago and will investigate other questions of a similar nature.

RU: The very fact of our conversation is testimony to the atmosphere of *glasnost*’ that exists in Soviet society and, naturally, in the Soviet press. It seems to me that both the investigation of the secret of Bykivnia and our talk would have been impossible in the period of stagnation.

LG: Absolutely.

Source: *Radians’ka Ukraina*, 13 May 1989

BYKIVNIA

It is cold.... The gusty wind, which is bending the tops of the pine trees, seems to be blowing right through you. You feel cold inside, too. It's always this way when you stand beside a grave, even on the hottest day. And the grave is right here. Above it is a granite slab with an inscription: "Eternal memory. Here lie buried 6,329 Soviet soldiers, partisans, underground fighters and civilians who were tortured to death by the fascist invaders in 1941-1943." A video recorder blinks silently in the hands of an official from the republic Procurator's Office. It is pointed at I. I. Koryts'kyi, an old resident of Bykivnia. Noticeably agitated, the ninety-one-year-old man is saying: "By 1937 there was a green fence here. It was solidly built, without a single crack. That fence ran on for several hectares. You'd be grazing your cow and the guards wouldn't let you come closer than twenty metres. Those guards were always able to get cigarettes at our shop without waiting in a queue. We'd ask the clerk, 'Why are you doing this?' And he would answer, 'They're shooting people, and I don't want them to do me in.'"

But then, shooting behind the fence was infrequent. Generally it was quiet in the wood here. Only at night was Bykivnia disturbed by truck engines. Singly or in processions of three to six trucks, they would turn off the Kiev-Brovary highway and then disappear behind the green fence. Police cars with their headlights turned off would disappear in the same direction like police dogs. In a few minutes the gate would swing shut and lights would flare up behind the fence. Some sort of work, invisible to the bystander and therefore all the more frightening, would begin in the night silence. Before dawn the trucks would set off in the opposite direction, and then the Bykivnia wood would grow quiet again.

The village of Bykivnia was never thought of as an isolated spot. Located on both sides of a busy highway (before the war there was even a streetcar line here), it had been a suburb of Kiev for many years. Today, incorporated into Kiev, it is at the epicentre of public opinion. For a long time a heated discussion went on: who is really buried on those four hectares of Bykivnia land, surrounded at one time by a three-metre high green fence?

Now, thanks to the efforts of the government Committee for Further Investigation of Circumstances and Documents Connected with the Mass Burials of Soviet Citizens in the Nineteenth Ward of the Darnytsia Forest-park Farm of Kiev, which was set up by a decision of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, the secret of the Bykivnia wood has been revealed. One more terrible crime has become an achievement of *glasnost*'.

From the testimony of witness L. T. Husak: "In 1935-1936 I was working as a signal man at the Ukrainian SSR NKVD, which then occupied the premises of the present October Palace of Culture. From the window I saw trucks loaded to the top with corpses. They were covered with canvas, I think, to keep the "cargo" from being visible. To prevent blood from flowing through the cracks, the lower parts of the truck bodies were also lined with canvas."

From the testimony of witness M. A. Ievenko: "I worked as an orderly officer at the NKVD. I kept track of the order in which prisoners were handed over for interrogation. They were usually handed over to the third, or investigation, department. I remember the name of one of the interrogators – Rudyi. I don't know who specifically carried out the sentences – that was the job of Commandant Shashkov's department. [But the Moloch of repression devoured its own "priests": those who were torturers one day would end up at the bottom of a pit in Bykivnia the next day. – V. S.] When I was on duty at night I would hear the engines being turned on. Some of the arrested people were women. I didn't see any children. I don't know what cargo was taken away."

He did not know, but others did. And all of Bykivnia, forced to exist beside the mysterious green fence, which regularly devoured processions of trucks from the NKVD internal prison and the "special block" at the Luk"ianivka prison, could guess.

From the testimony of witness H. A. Shamrai (maiden name Kalosha): "I was attending the school at Mykil's'ka Slobidka. We had a neighbour, Mykhailo Riaboshtan, who worked as a truck driver. My brother was younger than he was, but they were friends. My brother said that he helped Riaboshtan wash away the blood on the truck at a pond. When he was asked where the blood came from, Riaboshtan said that he was driving corpses of enemies of the people to the vicinity of the village of Bykivnia, where they were buried. They also washed the canvas with which the corpses were covered."

Old residents remember that in the summer of 1941 guards took a column of people behind the green fence. They were dressed in Red Army uniforms, but without any insignia or belts. The silence of the age-old forest was broken time and again by gunshots.

Yes, now the terrible truth has become known. But how long it took to break through the blood-soaked soil of Bykivnia! The extraordinary commission to investigate crimes by the German fascist invaders and their helpers completely ignored "the secret of the green fence." The committee had much work to do: four and a half kilometres from the burial sites at Bykivnia (in a straight line) a concentration camp was located during the occupation. There the fascists executed 68,000 Soviet prisoners of war. The government committee that was set up in 1971 declared unambiguously that "victims of fascism" were buried at Bykivnia as well. Some members of the new committee that was created in 1987 shared that opinion at first. Numerous experts gave an amazingly "precise" estimate of the date of the burials: no earlier than 1941.

Yet the facts testified to something completely different!

During the first days of the occupation the fascists forced the residents of Kiev to dig up one of the graves behind the green fence, photographed the corpses that were found in it and turned over the pictures to the Nazi and occupation press.

None of the horrors of the war erased from the memories of those who survived "the secrets of the green fence," but as time passed the witnesses died, were scattered to other parts of the country or even went abroad. In late March of this year the well-known Western Sovietologist R. Conquest said in an interview: "In 1953 a letter from a peasant emigrant who had witnessed the mass executions at Bykivnia near Kiev was published in Canada."

But, as the well-known song says, "Something happened to my memory...." We announced the noble slogan, "Nobody forgotten, nothing forgotten," and erected gigantic obelisks under this slogan, but sometimes forgot the specific people to whom they were dedicated. We tried to level Babyn Iar (the residents of Kiev still remember with horror the terrible day when the soil that had been pumped in there broke the dam and washed away everything in its path from Syrets' to the Podil district. Later entire army units dug up the obstructions, and relatives buried their dead with tears); in Brovary — just a

stone's throw from Bykivnia – at the cemetery where Shchors's soldiers were buried a dance floor and then a public toilet were erected.

But the barbarians were on the alert. In Bykivnia they began to dig for gold.

Information for a memoir: in my childhood, when Kiev was still in ruins, we boys (o those children of war, who "took possession" of captured tanks and dug out explosives from mines in their own yards in order to fire "salutes"!) set off from Andriiv Hill to Babyn Iar. There I first saw pillagers. I still see the picture clearly: breathing heavily from their exhausting work, they used homemade hooks to pull a victim (their own, not the Nazis'!) from the compressed pile of corpses and then felt the hands to see whether a ring had been left, the ears (earrings) and jaws (gold teeth and bridges). Unfortunately, this experience came in handy for the pillagers of the 1960s-1980s, when they developed a shameful and criminal "industry" at Bykivnia. Witnesses recall: the huge area was chaotically dug up, some holes were two metres deep, in some there were even homemade ladders (for convenience), bottles of vodka and eau-de-Cologne were scattered around; hundreds and thousands of skulls were lying in the thick weeds.

In response to demands from the public a stop was put to this blasphemy. The pits were filled in; the area was cleaned up and grass was planted; a road was built to the site of the mass graves, and on 6 May 1988 (!) a monument was unveiled here. A monument where the dead were referred to as victims of the fascist invaders.

But the legend about "the secret of the green fence" lived on. The age of democratization and *glasnost* required the establishment of historical truth, no matter how terrible it might be. The recent history of Bykivnia offers a good example of how that truth was looked for. Members of the government committee frequently visited the village: at a specified time every week, they interviewed everyone who knew anything about "the green fence." The Prosecutor's Office of the republic began a criminal investigation into the mass burial of citizens in the nineteenth ward of the Dnipro forest in the region of Bykivnia, set up an investigation unit, which did a tremendous job and, in our opinion, deserves to be known by name to the public. The unit included: V. D. Kulyk, prosecutor from the republic Prosecutor's Office (head of the unit), V. K. Ihnat'iev, investigator for especially important cases at the Kiev Prosecutor's Office, V. I. Zhydko, senior

investigator of the October District of Kiev Prosecutor's Office, M. I. Kruhovykh, investigator for especially important cases at the Kiev Executive Committee Department of Internal Affairs, and O. P. Oksak, investigator at the Radians'kyi District of Kiev Prosecutor's Office. With good reason S. F. Lytvynchuk, deputy prosecutor of the republic, praised the work of the investigation unit in a conversation with this author. H. P. Antoniuk and M. H. Lysenko, members of the action committee for establishing a republic "Memorial" society, were also actively involved in the work. Archeologists and cartographers volunteered their services to the government committee.

"Our aim was to determine the truth," says V. D. Kulyk. "That is why the investigation unit studied all three existing theories: the first — that Soviet people killed by the Hitlerites at the Darnytsia concentration camp were buried at Bykivnia; the second — that as a result of reburial both victims of the fascists and victims of Stalinist repressions who had been buried behind the green fence at one time ended up in the same grave; and the third — that these were all people who had been executed without trial in the "special prisons" of the NKVD and buried out of sight at Bykivnia.

Well, then, the first theory. The investigation unit analyzed the material of the Extraordinary Committee for the Investigation of Crimes by the German-Fascist Invaders and Their Helpers and found and questioned persons from the "Ukrainian People's Militia," who had been ordered by the invaders to guard the Darnytsia concentration camp. As a result a conclusion was reached: the method of burial at the Darnytsia concentration camp was marked by the refined pedantism and "rationalism" of the SS: all the corpses had been undressed; gold teeth had been carefully removed; many of the remains showed signs of having been struck with dull objects; some corpses showed signs of infectious diseases and exhaustion (which would have been possible only after prolonged imprisonment at a concentration camp).

Why were the burials at the Darnytsia concentration camp investigated? In order to compare the "styles" of work of the murderers at Darnytsia and Bykivnia. These styles were drastically different. In the latter case, the fascists were not involved. This theory was discarded.

The second theory. The staff of the Prosecutor's Office questioned dozens of witnesses and compared their accounts. It became clear that during the occupation the fascists did not guard the area behind

the green fence. Local residents had the opportunity to be there at any time and did not see any executions. Thus it was determined that there were no executions and burials at Bykivnia during the occupation. The evidence for this theory also went into the archives.

And finally, the third theory. In principal, the investigators had to answer many questions about the nature of the burials, and they therefore set themselves the task of conducting a new exhumation. Since this requires dry weather, which can hardly be expected in winter (the investigation unit was set up in December 1988), the Prosecutor's Office put off the experiment until the summer and set about looking for people who lived in Bykivnia before the war and could have seen or least heard something about the "secret of the green fence."

This job, it can be said without exaggeration, was enormous: they were looking not only for potential witnesses, but for their acquaintances and friends — a person could forget the details of what he had seen half a century ago or pass away, but it was not out of the question that he had told someone about his "observations." In this manner more than 250 people were questioned. The search was not limited to residents of Bykivnia and extended from Donetsk to the suburbs of Moscow. Representatives of the investigation unit made special trips to Belorussia to study the circumstances of the tragedy at Kuropaty and the methods that their Belorussian colleagues had used to investigate it.

Material evidence was actively looked for. The matter was made more difficult because, as we have said, no organized excavations have been conducted at Bykivnia. Therefore the investigators studied the documents of all the previous committees and instigated administrative and criminal cases regarding the pillaging at the Bykivnia wood. The results, at first glance, were modest, but for the investigation they were priceless: close to fifteen objects were found which had been dug out of the ground and now made it possible to identify their owners: inscribed watch cases (the torturers would keep the watches for themselves or for resale and would bury the cases along with other refuse in the pits), cigarette holders, book plates, etc. Then came the second stage of investigation: having identified an executed person, the Prosecutor's Office began to search for archival documents to determine whether that person had been subject to repressions in 1936-1941, what objects (especially watches) were confiscated when that person was arrested, what verdict that person received

and where it was carried out. The painstaking work was successful: several persons have been identified who were sentenced by Stalinist "troikas" to execution and were killed in Kiev and whose remains have been found in the pits behind the green fence.

The investigation unit was helped by the fact that previous committees attached some material evidence (remains of clothing, personal items, weapons, cartridge cases and cartridges) to the files and that it has now been able "to speak." But then, much of this evidence was later reburied and is still awaiting detailed study, which, the employees of the Procurator's Office expect, will make it possible to continue the process of identifying the victims.

Some of the items that the investigation unit has at its disposal are unusual. For example, a whole pile of metal badges with the inscription "KOU NKVD" ("Kiev Regional Department of the NKVD"). At first it was thought that these badges might have served as inventory numbers that were attached to the hands or feet of the corpses. But this theory was not substantiated. Such a method of keeping count was not used in the cellars of the Kiev special prisons. Proof: the badges were found tied together in a bundle whereas none of the victims in the graves was identified in such a manner.

"I'm of two minds about these badges," says V. D. Kulyk. "There's a ninety per cent probability that they came to be in the burials accidentally, but there's a ten per cent probability that in that bloody time there was an NKVD employee who deliberately used these badges as a signal to his distant descendants: when truth is triumphant and you are investigating this crime, you must know what "firm" was directly involved in it.

A document just published by the government committee names those who have been identified and whose memory can thus be preserved. Notice the identities of the victims: a builder, an institute bookkeeper, an animal husbandry technician, employees of the militia and the NKVD, an employee of the republic Commissariat of Finance, a military commissary. This is like a slice of our society through which the bloody knife of Stalinism passed.

The sentences were all standard, as if fabricated in the same way and typed on the same piece of paper: "participation in a counter-revolutionary military-insurgent organization"; "member of a right-Trotskyite terrorist organization"; "member of an anti-Soviet nationalist organization"; "member of an anti-Soviet Trotskyite organization."

How impoverished the torturers' imaginations must have been, how much contempt for the truth there is in these "legal documents," what depths of inhumanity one has to descend to in order to administer "justice" in a Stalinist fashion in the dim cellars of the "special prisons" and behind the mysterious green fence!

From the testimony of witness P. Z. Kukovenko: "Before the war streetcar No. 23 went from Mykil's'ka Slobidka to Brovary. I lived across from the streetcar stop, which was called "By Demand." From this stop there was a turn that led to the green fence. I noticed that barrels of lime were standing by the fence. [In earlier reburials it was determined that the corpses of the murdered were sprinkled with lime: both those who shot the victims and those who buried them strictly obeyed the rules of sanitation and epidemiology. They were no doubt guided by the "leader's" well-known directive: "Never ignore little things at work. Big things are made up of many little things." – V. S.] I knew the guards by sight and once asked one of them if their stores might not blow up. He said, "Our stores will never blow up."

The hangman was mistaken: fortunately (may I be forgiven for using this word in such a context) for future generations, they did blow up! The "secret of the green fence" finally blew up in a bright and incinerating flame of human anger, in a just accusation of Stalinism in inhumanity, in a victory of truth and, at the same time, in a strict warning. One more page written in blood has been added to the chronicle of our sufferings – Bykivnia.

Source: *Radians'ka Ukraina*, 19 April 1989

LET US BUILD A SOCIETY OF FREEDOM

Speech at a Public Meeting of the "Memorial" Society, Kiev, 5 March 1989

A crowded public square is not the best place to comprehend the causes of a tragedy on the scale that was mentioned here today.

People are silent in the face of death and at least for a moment stop to think about the justice and injustice of life. But today we must speak because it is not natural death that has aroused our feelings. Just look: millions of people killed and tortured, victims of repressions or, to put it more precisely, victims of unfreedom. An unfreedom that subjected all society, including even the judges and hangmen, to repression.

Fear of the truth, stupefaction by the fumes of ideological dogmas, dehumanization of society, alienation of the state from the people, national nihilism – all these are repression, all these are caused by unfreedom, an unfreedom that is still with us, over us and within us. Its achievements are great: an inefficient economy, destroyed monuments of culture, a poisoned environment, the Admiral Akhimov accident, the Chornobyl' catastrophe – all these are repressions, all these are caused by unfreedom. The entire society has been subjected to repressions.

The Russian people has shed its blood – social, spiritual and moral. I think everyone understands these words: the Russian people lost its prosperity and degraded its spirituality and morality as a result of terrible repressions and terrible conditions of unfreedom.

The non-Russian peoples have also shed their blood, but in addition they lost their statehood, the very basis of their historical being. They perished as nations when they lost the statehood that defended their existence. And some peoples, forcibly deported from their homes, lost their native land as well.

One speaker at the founding conference of "Memorial" yesterday put it very well: "In suffering, no one is first, second or third." Yes, I agree with this. But we must speak when it is a question of more than the moral aspect of misfortune. For it is a question of history, of its movement, its creators.

So we must comprehend the causes of the misfortune in order to defend ourselves against it – ourselves, I say again, ourselves, our children and our grandchildren. We must pause to think about what happened because the most important and most practical thing we can accomplish at this meeting today is to think, to hear something and to determine our place in the present difficult and complicated struggle for freedom and democracy. We must analyze and cannot avoid making comparisons.

The Ukrainian people has drunk its cup of woe to the dregs. Stalinism brought to nothing our achievements in the 1920s: the patriotic national cadres were destroyed, our culture was trampled on, seven to ten million people fell victim to the famine of 1932-1933, three million Ukrainians were deported and tortured in Western Ukraine. People, this was a war! A terrible war against our people.

One hundred fifty years ago Taras Shevchenko appealed to “living, dead and still unborn” Ukrainians. “Dead and unborn” not physically, but spiritually – in their civic and national consciousness. Today Ukraine is still a land of “dead” or, if I can say so, “living dead” Ukrainians. Ukrainians in the state and party apparatus who are unable or unwilling to defend national dignity and the national interests of our people are a “dead” Ukraine. Millions of Ukrainian urban residents who reject schools in their own language, who reject their own culture and language – they are victims of repression, they are victims of unfreedom (applause).

Living Ukraine is striving today to sprinkle the mortal wounds of her people with the healing water of civic and national self-consciousness. “Dead” Ukraine uses the pages of party newspapers to hound the very idea of popular self-organization in the form of the Popular Movement for Reconstruction (applause). Stalinism has its ideology, its politics, its political system, its cadres and its psychology. Even the speeches today, even this public square show that they have not retreated into the past.

Stagnation was the Stalinism of the 1960s-1980s. Unfortunately, the new leaders of the country, who announced and undertook a policy of democratic reforms, did not find the moral strength to release prisoners of conscience unconditionally and immediately and to rehabilitate them morally without awaiting trial. And yet these people, together with citizens from other circles who did not agree with the neo-Stalinist policy, but who had the good luck to stay out of prisons, concentration camps and psychiatric hospitals are the real initiators and

creators of reconstruction (applause). And when we hear today at every occasion that the party is the initiator of reconstruction, I believe that this is a new and extremely dangerous myth (applause). The point is not that some people want to underestimate the reforms that are taking place in the country. The point is not that people within the party and especially within the party leadership behaved in a cowardly way. No, they behaved courageously, and important and high-principled ideas were declared (commotion and cries).

Comrades, quiet please! But the people who resisted neo-Stalinism have the right to declare loudly: they did not give in! They are the initiators of democratization!

I am trying not to arouse emotions. I know that there is no real life without emotions. I know that my conclusions about our past and present evoke associations that some people do not understand and find unpleasant. But millions of victims are before our eyes. To avoid a repetition of those crimes, the first and only available step for us is to become aware of what happened and to think and choose our places. Among the many forces that set the terrible machine of terror in motion I see two decisive forces. One is the party and state apparatus, which took shape as a new social force, a new ruling class at a frenzied pace. The other is the selfish national force of Russian great-power chauvinism (applause).

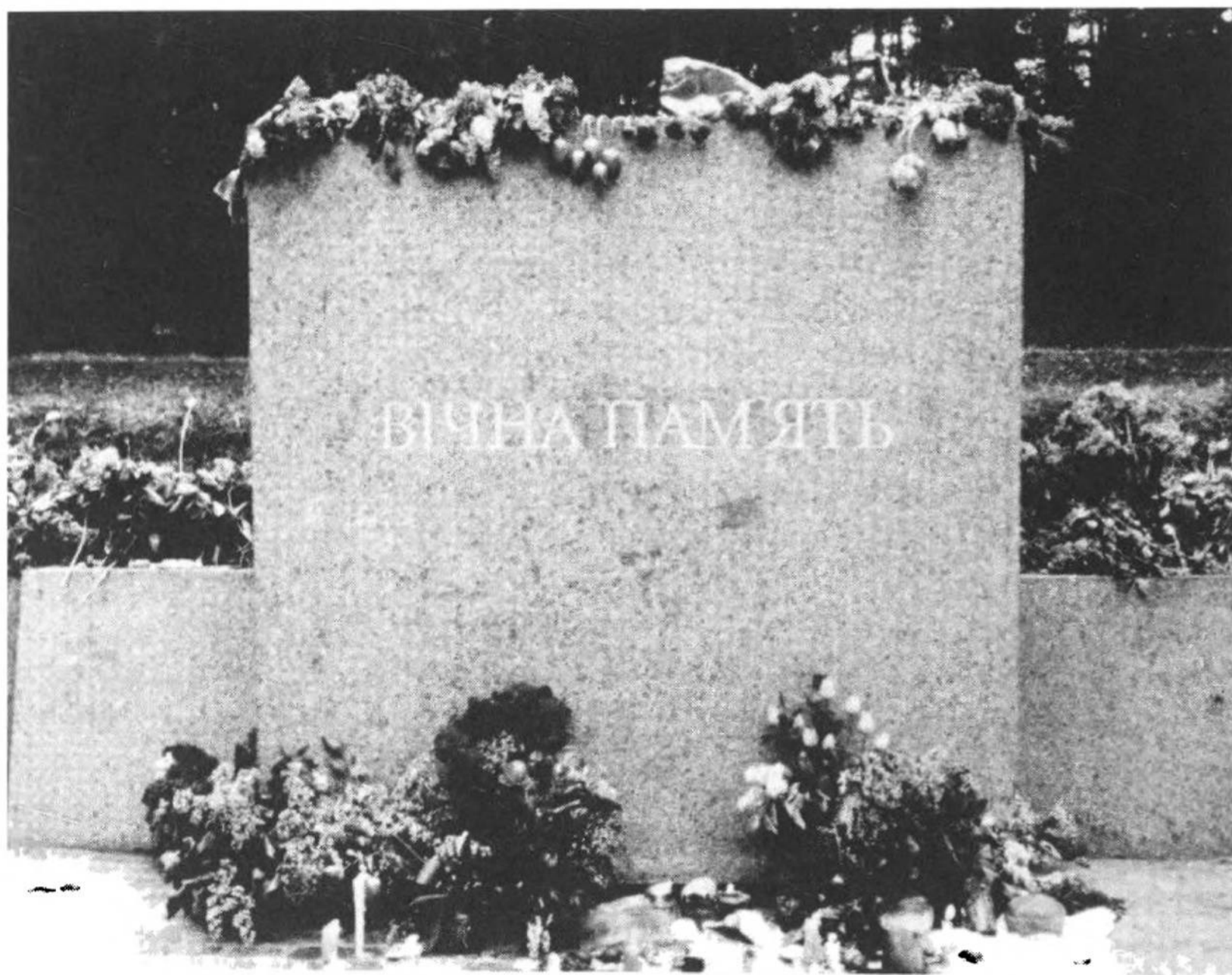
Stalin spoke in the voice of the bureaucrats. Stalin used the bureaucracy to crush the people. And when we hear and read in the newspapers today, from completely official sources, that is, "Enough discussion! It's time to put an end to public-meeting democracy!" remember: you are hearing the voice of Stalinism!

The resolution about meetings and demonstrations, the undemocratic elections, the retreat even from what existed before and the change from direct and equal elections to multi-stage elections is the heritage of Stalinism (applause).

The achievements of the great-power state are tremendous, and it does not want to give them up today. My people – by nationality and language – has become a national minority in its own land as a result of terrible repressions in the past. Until now the Russian language has in practice played the role of the official language in Ukrainian society. The Russian Orthodox church is still the state church in Ukrainian society because the powers of the state do not permit the

legalization of the Ukrainian Catholic church and other churches (applause).

The victims of Stalinism, the victims of tyranny are appealing to our memory. Let us defend them against suffering and injustice! Let us defend ourselves against what happened to them! Let us honour their memory by erecting the greatest and most worthy monument possible: let us build a society of freedom!

"Eternal Memory"
The monument to the victims at Bykivnia
„Вічна пам'ять”. Пам'ятник жертвам Биківні.

A mass meeting at Bykivnia, in May 1989. The placard at right reads "Compile lists of the executioners and informants." The one on the left reads "Expose the wrongdoers of the NKVD on television."

Мітинг у Биківні, травень 1989 р. На плакаті з правого боку написано: „Складайте списки катів донощиків”, а на плакаті з лівого боку: „Злочинців НКВД — на телеекрани”.

Freshly turned earth over the mass graves at Bykivnia, May 1989.

Свіжо перевернена земля на спільних могилах у Биківні, травень 1989 р.

The forest of Bykivnia, May 1989.
Биківнянський ліс, травень 1989 р.

СТАТУТ УКРАЇНСЬКОГО ДОБРОВІЛЬНОГО ІСТОРИКО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА „МЕМОРІАЛ”

1. Загальні положення

1.1. Українське добровільне історико-просвітницьке товариство „Меморіал” (далі за текстом — Товариство або „Меморіал”) є частина Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал” і співпрацює з ним на федеративних засадах.

1.2. Товариство „Меморіал” ставить собі за мету повну й остаточну ліквідацію сталінізму в усіх сферах суспільного життя, створення дійових гарантій незворотності процесу демократизації, відродження й утвердження гуманізму.

1.3. Членів „Меморіалу” об’єднують гуманістичні моральні принципи, неприйняття беззаконня, дискримінації, нехтування правами людини й народів, прагнення сприяти формуванню громадянської гідності радянських людей, засудження сваволі й насильства як засобу розв’язання суспільних проблем і соціальних конфліктів. Будь-які форми, методи, способи й прийоми тиску на членів Товариства негайно розголошуються. Органи й особи, які здійснюють тиск, називаються конкретно. Товариство „Меморіал” захищає своїх членів у разі переслідування їх за виконання своїх статутних обов’язків.

1.4. Товариство „Меморіал” складається з місцевих відділень та інших форм організацій (далі за текстом — місцеві товариства), які діють на принципах автономії та самоврядування.

Для координації діяльності місцевих товариств створюється виборний орган Товариства — Координаційна Рада, повноваження якої визначається цим Статутом.

1.5. Товариство здійснює свою діяльність у відповідності до Конституції СРСР і Конституції УРСР, законодавства СРСР, УРСР та інших союзних і автономних республік, міжнародно-правових зобов’язань СРСР і УРСР, а також згідно зі Статутом Всесоюзного товариства „Меморіал” і цим Статутом.

1.6. Основними принципами діяльності Товариства є добровільність, самоврядування, гласність, законність, гуманізм і демократизм.

1.7. Територіальна поширеність діяльності Товариства визначається його цілями й завданнями і не обмежується територією УРСР.

1.8. Українське товариство „Меморіал” для розв’язання своїх завдань співпрацює з державними, громадськими, релігійними організаціями та демократичними рухами в УРСР та за її межами, зарубіжними міжнародними товариствами і фондами, цілі і діяльність яких не суперечить цілям і принципам Українського товариства „Меморіал”.

1.9. До складу Українського товариства „Меморіал” входить Фонд „Меморіал”. Коштами Фонду „Меморіал” розпоряджається Рада Фонду. Для досягнення своїх статутних цілей Товариство може створювати й інші фонди.

1.10. Фундаторами Українського товариства „Меморіал” є ініціативна група громадян, Спілка кінематографістів України, Спілка письменників України, Спілка Художників України, Спілка театральних діячів України, Спілка архітекторів України, Спілка композиторів України, Український фонд культури, журнал „Пам’ятки України”, Українське відділення філософського товариства СРСР, Українське відділення Радянської соціологічної асоціації, редакція журналу „Філософська і соціологічна думка”, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, Інститут історії АН УРСР.

2. Завдання і форми діяльності Товариства „Меморіал”

2.1. Товариство „Меморіал” ставить перед собою такі завдання:

а. збереження й увічнення пам’яті про жертви репресій, сваволі і насильства;

б. сприяння повній і гласній реабілітації жертв репресій, надання допомоги їм та їхнім сім’ям, сприяння у створенні асоціацій, всебічний захист законних інтересів репресованих у державних та громадських організаціях; дії, спрямовані на прийняття державних рішень по відшкодуванню заподіяного репресованим збитку й надання їм необхідних соціальних благ.

в. відродження духовної культури всіх народів, що проживають на території України, української духовної культури серед вихідців з України, що мешкають на території СРСР і за кордоном, подолання руйнівного впливу сталінізму та неосталінізму на культуру, сприяння науково-дослідницькій роботі, спрямованій на розкриття коренів ідеології і практики сталінізму, науковому викриттю фальсифікації сталінізмом ленінських основ побудови соціалізму;

г. сприяння повній ліквідації так званих „білих плям”, пов’язаних з масовим голодом на Україні у 1932-1933 та 1947

роках, з масовою депортацією частини населення України як у довоєнний, так і у повоєнний періоди, з фізичним нищенням населення України, домагання повної реабілітації національної історії.

д. створення в м. Києві на кошти Фонду „Меморіал” Меморіального комплексу, до якого входить пам'ятник жертвам сталінізму та науково-інформаційний просвітницький центр із загальнодоступним архівом, музеєм і бібліотекою; створення в містах і селах Української РСР меморіальних комплексів та просвітницьких центрів з пам'ятниками Скорботи;

е. встановлення історичної правди про злочини сталінізму, про незаконні й терористичні методи керування державою, вивчення їхніх причин і наслідків; сприяння визнанню злочинів сталінізму злочинами проти людяності; тісне співробітництво з Комісією Політбюро ЦК КПРС та Комісією Політбюро ЦК КПУ з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями, які мали місце у період 1930-40-х і на початку 50-х років.

ж. активна участь у демократичних перетвореннях, сприяння розвитку правової свідомості громадян, боротьба проти актів беззаконня, виховання населення у дусі правової держави.

2.2. Для досягнення своїх статутних цілей Товариство здійснює наступну діяльність:

а. формує суспільну думку для досягнення статутних цілей, широко використовуючи засоби масової інформації, лекційну пропаганду, збирання благодійних внесків, підписів під зверненнями та інші законні шляхи;

б. тісно співробітничает з комісіями при Радах народних депутатів, створеними для сприяння радянським органам по забезпеченню прав та інтересів реабілітованих, для спорядження пам'ятників жертвам репресій і утримання в належному порядку місць їхнього поховання, та з іншими державними і громадськими комісіями такого ж роду діяльності;

в. збирає, обробляє та зберігає інформацію а також матеріальні реліквії та цінності, пов'язані з фактами та обставинами репресій;

г. сприяє відкриттю широкого доступу до джерел інформації (архівів, бібліотек, музейних фондів тощо), публікує книги, документи й відповідні матеріали; оголошує конкурси, проводить лекції, концерти, диспути, виставки, вечори та інші масові заходи.

д. видає періодичний інформативний бюлетень про свою діяльність.

3. Члени Товариства „Меморіал”

3.1. Членство у „Меморіалі” може бути індивідуальним або індивідуальним і колективним за ухвалою місцевих товариств.

Права й обов'язки колективних членів визначаються місцевими товариствами. Під час голосування один колективний член Товариства має один голос.

3.2. Членами Товариства „Меморіал” можуть бути особи незалежно від місця їх проживання й організації, які поділяють цілі Товариства, визнають його Статут і беруть участь в його діяльності.

Членство у Товаристві „Меморіал” несумісне з пропагандою і практикою національної і релігійної нетерпимості, антигуманних ідей.

3.3. Індивідуальні члени Товариства можуть обирати і бути обраними до складу всіх органів „Меморіалу”.

3.4. Окремих громадян та організації у члени Товариства „Меморіал” приймають місцеві товариства.

Координаційна Рада може приймати в індивідуальні члени Товариства громадян за їхніми колективними заявами не менше ніж від трьох чоловік.

3.5. Припинення членства у Товаристві відбувається внаслідок:

- а. заяви члена Товариства;
- б. рішення місцевого товариства, ухваленого у зв'язку з грубим порушенням Статуту членом Товариства „Меморіал”.

3.6. Необхідність вступних і членських внесків, порядок та періодичність їх сплату визначають місцеві товариства. Члени Товариства „Меморіал”, які зазнали репресій, від сплати членських внесків звільняються.

4. Центральні органи Товариства „Меморіал”

4.1. Центральними органами Товариства „Меморіал” є:

- а. Конференція;
- б. Координаційна Рада;
- в. Рада Фонду „Меморіал”;
- г. Ревізійна комісія.

4.2. Члени Товариства „Меморіал”, які посідають штатні посади в апараті Товариства, не можуть обиратися до центральних органів Товариства.

4.3. Конференція є вищим органом Товариства „Меморіал”. Чергову Конференцію скликає Координаційна Рада Товариства не менше одного разу на рік. В роботі Конференції беруть

участь з вирішальним голосом делегати місцевих товариств та об'єднань репресованих, члени Ради Фонду „Меморіал”, представники організацій-фундаторів Українського товариства „Меморіал”. Норму представництва й порядок обрання делегатів визначає Координаційна Рада.

Конференція схвалює Статут Товариства і вносить до нього зміни; затверджує основні напрями діяльності Координаційної Ради та її бюджет; слухає й схвалює звіти Координаційної Ради і Ревізійної комісії; обирає членів Координаційної Ради, які не є делегатами до неї від місцевих товариств і об'єднань репресованих; обирає співголів Координаційної Ради, членів Ревізійної комісії та інші органи Товариства „Меморіал”.

Рішення Конференції ухвалюється простою більшістю голосів у присутності не менше половини обраних на неї делегатів з вирішальним голосом. Порядок голосування визначає Конференція.

Координаційна Рада скликає позачергову Конференцію на вимогу не менше однієї третини місцевих товариств або за власною ініціативою. У разі невиконання Координаційною Радою вимоги місцевих товариств вони самі створюють Оргкомітет, який скликає позачергову Конференцію.

4.4. Координаційна Рада Товариства „Меморіал” складається з:

а. представників, делегованих до неї місцевими товариствами;

б. делегованих до Ради представників об'єднань репресованих та їхніх родин;

в. представників організацій-фундаторів — по одному від організації;

г. представників Наукової Ради і Юридичної комісії;

д. членів Товариства, обраних Конференцією.

Норми представництва місцевих товариств та об'єднань репресованих до Координаційної Ради й кількість членів Ради, що їх обиратиме Конференція на персональних підставах, визначає Конференція. Координаційна Рада, її співголови обираються на термін між Конференціями.

Координаційна Рада розробляє плани своєї роботи і свій бюджет, подає їх на схвалення Конференції та звітує перед нею про їхнє виконання. Рада сприяє обміну інформацією та матеріалами між місцевими товариствами, між ними та науково-інформаційним і просвітницьким центром Меморіального комплексу в Москві, сприяє тиражуванню текстових фото-кіно-

відео та інших матеріалів, які є в місцевих товариствах.

Координаційна Рада координує роботу місцевих товариств, скликає Конференції „Меморіалу”. Якщо діяльність місцевого товариства суперечить Статуту, Рада має право припинити його членство до рішення Конференції.

Координаційна Рада має самостійний баланс, призначає розпорядника коштів. Місцеві товариства не несуть відповідальності по фінансових зобов'язаннях Ради. Для виконання своїх статутних завдань Рада має право створювати підприємства, в тому числі видавничі.

Координаційна Рада реєструє місцеві товариства і видає їм відповідні документи Товариства „Меморіал”.

Засідання Координаційної Ради відбуваються не менше двох разів на рік. Рішення Ради приймається простою більшістю голосів і є правочинними за участі в голосуванні не менш як половини членів Ради. Всі її засідання — відкриті. Про час чергового засідання (Пленуму) Координаційної Ради, про порядок денний засідань усі товариства, об'єднання репресованих, інші асоціації „Меморіалу”, виборні його органи та організації-фундатори інформуються не пізніше ніж за місяць. Всі засідання протоколюються. Протоколи та інші документи Ради й усіх центральних органів „Меморіалу” зберігаються в його архіві й відкриті для ознайомлення членам Товариства. Рішення засідань (Пленумів) Ради розсилаються в місцеві товариства та організації-фундатори. Діяльність Ради і місцевих товариств регулярно висвітлюється в інформаційному бюлетні Товариства „Меморіал”.

4.5. Співголови Координаційної Ради у складі семи осіб керуються у своїй роботі рішеннями Конференції і Координаційної Ради, регулярно звітують про свою діяльність на засіданнях Координаційної Ради Товариства „Меморіал”.

Радю Фонду „Меморіал” обирає Конференція Товариства або Координаційна Рада. Рада Фонду схвалює кошториси витрат на меморіальні заходи і на створення та діяльність Меморіального комплексу в Києві відповідно до Статуту Фонду „Меморіал”, а також програми роботи науково-інформаційного та просвітницького центру „Меморіалу”. Кошторис витрат понад 5 тисяч затверджується на спільному засіданні Координаційної Ради і Ради Фонду.

4.6. Наукова Рада дає Координаційній Раді рекомендації з питань, що потребують поглибленого наукового аналізу. Вона здійснює науково-дослідну, архівну, бібліографічну, музейну,

методично-інформативну роботу. Наукова Рада делегує трьох представників до Координаційної Ради.

4.7. Ревізійна Комісія Товариства „Меморіал” контролює адміністративну, фінансову діяльність Координаційної Ради, стан і облік матеріальних цінностей і звітує про свою діяльність на Конференції. Ревізійна Комісія діє на підставі Положення про Ревізійну Комісію, схваленого Конференцією. Голова Ревізійної Комісії бере участь у роботі Координаційної Ради з до-радчим голосом.

5. Місцеві товариства

5.1. Члени Товариства „Меморіал” числом не менше трьох можуть створювати місцеві товариства. В діяльності Українського Товариства „Меморіал” можуть брати участь товариства, які створюватимуться за межами Української РСР і Радянського Союзу. Територія діяльності місцевих товариств може не співпадати з існуючим адміністративно-територіальним поділом.

5.2. Утворення місцевого товариства підлягає реєстрації у місячний термін Координаційною Радою Товариства „Меморіал”, про що місцевому товариству видаються відповідні документи. Координаційна Рада зобов’язана зареєструвати місцеве товариство, якщо його утворення відбулося у відповідності із Статутом Товариства „Меморіал”. Місцеве Товариство є юридичною особою, самостійно розпоряджається своїми коштами, визначає розпорядника кредитів.

5.3. Місцеве товариство, що є юридичною особою, має самостійний баланс і рахунок. Для здійснення своїх завдань місцеве товариство може створювати підприємства, в тому числі видавничі. Місцеве товариство може самостійно вести зовнішньоекономічну діяльність. Координаційна Рада Товариства „Меморіал” не несе відповідальності з фінансових зобов’язань місцевих товариств, а місцеві товариства не несуть відповідальності з фінансових зобов’язань Координаційної Ради і один одного.

5.4. Місцеві товариства в межах Статуту вільні у виборі форм і методів своєї діяльності, а також у питаннях свого внутрішнього розпорядку.

5.5. Місцеве товариство не має права виступати від імені Товариства „Меморіал” інакше, ніж у межах загальних програм Товариства або рішень Конференції Товариства „Меморіал”.

6. Кошти Товариства „Меморіал” і Фонду „Меморіал”

6.1. Фінансові кошти Товариства „Меморіал” і Фонду „Меморіал” створюються з:

а. добровільних пожертв, дарів, заповітів та інших внесків громадян, установ, підприємств, організацій в УРСР та за її межами;

б. прибутків від видавничої, лекційної та іншої статутної діяльності „Меморіалу”, а також від надходжень від концертів, вечорів та інших заходів;

в. державних цільових субсидій.

Фінансові кошти Товариства „Меморіал” складаються також з:

вступних та членських внесків;

відрахувань організацій-фундаторів.

6.2. Координаційна Рада Товариства „Меморіал” має рахунок у Житлосоцбанку СРСР, а також валютний рахунок у .....

6.3. Кошти до Фонду „Меморіал” надходять на рахунок 700596 до Житлосоцбанку Ленінського району м. Києва.

6.4. Фінансування програм „Меморіалу” або спільних програм місцевих товариств, а також розподіл прибутків від спільної діяльності відбувається за угодами (договорами), сторонами яких можуть бути місцеві товариства, Координаційна Рада, Фонд „Меморіал”, підприємства „Меморіалу” а також сторонні організації, в тому числі й зарубіжні.

6.5. Товариство „Меморіал” і його місцеві товариства, Фонд „Меморіал” звільнені від сплати податків, державного мита, інших відрахувань, які вносяться до державного бюджету.

7. Правовий статус Українського товариства „Меморіал”

7.1. Товариство „Меморіал”, місцеві товариства є юридичними особами і не несуть відповідальності по зобов'язаннях один одного.

7.2. Координаційна Рада Товариства „Меморіал”, Фонд „Меморіал”, місцеві товариства мають штамп і печатку встановленого зразка зі своїми найменуваннями. Товариства можуть мати свої емблеми, значки та іншу символіку й атрибутику.

7.3. Товариство „Меморіал” може бути ліквідоване за рішенням Конференції кваліфікованою більшістю голосів у $\frac{2}{3}$. Конференція, після задоволення законних претензій розв'язує питання про його майно у відповідності до існуючого законодавства.

7.4. Місце перебування центральних органів Українського товариства „Меморіал” — м. Київ.

РЕЗОЛЮЦІЯ
установчої конференції Українського добровільного
історико-просвітницького товариства
„Меморіал”

1. Конференція проголошує створення Українського добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал”, затверджує його Статут і склад обраних центральних органів.

2. Конференція схвалює резолюції Установчої конференції Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал” і приєднується до них. Підтримує політику КПРС, спрямовану на демократизацію всіх сторін суспільного життя країни. В активній участі громадян у розв’язанні всіх завдань перебудови конференція вбачає важливу гарантію неможливості репресій і антидемократичних методів управління державою.

3. Конференція звертається до партійних і радянських установ, прокуратури УРСР, КДБ, МВС УРСР з проханням надавати допомогу Товариству „Меморіал” в його діяльності, сподівається на співробітництво з громадськими, в тому числі й неформальними організаціями.

4. Конференція підтримує ідею розвитку Народного Руху України за перебудову як одну з форм активної участі громадян у процесах перебудови, як форму підтримки громадянами політики передових сил КПРС. Підтримуючи основні ідеї проекту програми Руху, опублікованого 16 лютого 1989 р. в газеті „Літературна Україна”, конференція вважає за необхідне організувати його широке обговорення у місцевих товариствах.

5. Конференція наполягає на ліквідації топонімів з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій, і повернутися до історичних назв.

6. Конференція вважає, що для морального оздоровлення суспільства і гарантії неповернення репресивної політики необхідно розпочати широке громадське розслідування масових репресій на Україні, сприяти розслідуванню фактів порушення законності у період застою і вимагати їх осудження. Результати розслідування оприлюднити у засобах масової інформації.

7. Конференція пропонує увійти з клопотанням до нового складу Верховної Ради СРСР щодо прийняття закону про державну таємницю, в якому передбачити строки зняття секретності з урахуванням міжнародного досвіду.

8. Конференція рішуче підтримує боротьбу громадськості Києва та інших міст країни проти забетонування Стіни Пам’яті

на Байковому кладовищі в м. Києві (автори проекту А. Рибачук та В. Мельниченко). Конференція висловлюється за відновлення Стіни Пам'яті відповідно до авторського задуму.

9. Конференція звертається до Верховної Ради УРСР з пропозицією визнати незаконними сфабриковані судові процеси над т. зв. СВУ, діячами культури, спрямовані на фізичне знищення української інтелігенції.

10. Конференція закликає увічнити пам'ять жертв найбільшої трагедії в історії українського народу — штучно створеного голоду 1932-1933 року окремими пам'ятниками у тодішній столиці УРСР Харкові, у Києві, спорудити пам'ятники й меморіали у Биківні та інших місцях масових поховань жертв репресій, а також встановити День національного трауру — день пам'яті про безвинно потерпілих від репресій.

11. Товариство „Меморіал” має домагатися скасування вироків особам, засудженим у різні роки за переконання, з повною їх реабілітацією, моральною та матеріальною компенсацією. Конфісковане майно має бути повернуте жертвам репресій та їхнім родичам.

12. Конференція піднімає клопотання перед відповідними державними органами про повернення на батьківщину за бажанням рідних і друзів останків тих загиблих політв'язнів, чиї могили збереглися на табірних кладовищах, зокрема відомих правозахисників поета Василя Стуса, Юрія Литвина, Олексі Тихого, а також конфіскованих у різний час творів загиблих та їх публікацію.

13. Відповідно до заяви Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова в ООН про те, що в СРСР немає політичних в'язнів, конференція порушує перед відповідними органами клопотання про терміновий перегляд кримінальних справ осіб, у засудженні яких громадська думка вбачає порушення радянського законодавства, типового для політичних переслідувань часів брежнєвщини.

14. Поставити питання про експертно-психіатричне обстеження всіх психічно хворих, яким інкримінуються вчинки політичного характеру, залучаючи до цього експертів-психіатрів, рекомендованих громадськістю.

15. Конференція висловлюється за відміну репресивних рішень щодо української католицької та української автокефальної православної церков.

16. Конференція вважає всіх делегатів, а також тих, хто їх делегував, членами товариства „Меморіал”, визнає всіх деле-

гатів Конференції повноважними представниками ініціативних груп та організацій, які їх висували.

За резолюцію проголосували — 386 делегатів, проти — 23, утримались — 13.

4 березня 1989 року.

Резолюцію стверджено на антисталінському мітингу „Меморіалу”, який відбувся 5 березня 1989 року у Києві.

За резолюцію проголосувало — біля 8500 чол., проти — 33, утрималося — 12.

За дорученням Конференції —

співголови Координаційної Ради товариства

„Меморіал”

(Деко О. А.)

(Кузнєцов В. М.)

(Маняк В. А.)

(Танюк Л. С.)

ПРОГРАМА НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ (Проект)

Загальні принципи

1. Народний Рух України за Перебудову (Рух) — масова добровільна організація, яка базується на патріотичній ініціативі громадян Української РСР: українців, росіян, євреїв, болгар, угорців, поляків, молдаван, всіх національностей, які живуть на українській землі. Рух — загальнонародний вияв схвалення і підтримки революційної, започаткованої партією Перебудови, яка відбувається в нашій країні. Це нова форма блоку комуністів і безпартійних, боротьба за корінне соціалістичне оновлення в усіх сферах державного, громадського та господарського життя Української РСР.

Рух діє задля гуманізму, миру, прогресу. Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єднальну ланку між перебудовними ідеями партії та ініціативою найширших народних мас. Рух незалежний від будь-якого адміністративного втручання. Рух співпрацює з КПРС через комуністів, які входять до нього, проводить в життя рішення XXVII з'їзду та XIX Всесоюзної конференції КПРС.

2. Основна мета Руху — сприяння Комуністичній партії у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який служив би розвитку суспільства, що ґрунтується на справжньому народовладді та збалансованій економіці. Рух виступає проти будь-яких порушень соціальних, політичних, національних та екологічних прав людини. Рух прагнучиме піднесення рівня свідомості, політичної культури, громадянської активності українського народу, всіх національностей, які живуть в УРСР, відродження і утвердження національної самосвідомості та інтернаціоналістських переконань усіх громадян республіки. Рух рішуче протидіятиме будь-яким спробам асимілювати національні меншості на Україні, сприятиме розвитку культури й освіти кожної з них, а в місцях компактного проживання — адміністративно-господарському самоврядуванню. Пропаганда національної винятковості чи національного нігілізму засуджується Рухом як аморальна й антилюдяна.

Виходячи з цього, Народний Рух України за Перебудову ставить перед собою такі цілі:

а) домагатися, щоб у нашій республіці, як і в усій країні, було виведено з тяжкого стану народне господарство, оздоровлено природне середовище, щоб у найближчі роки досягти істотного зростання добробуту народу;

б) при сприянні найширших народних верств викривати будь-які спроби гальмування процесу демократизації та гласності на Україні, бути соціальним гарантом революційного оновлення суспільства;

в) сприяти перетворенню Української РСР у правову державу, де право людини, вільний розвиток особистості є головною засадою розвитку суспільства;

г) створювати умови для переходу від народовладдя на словах до реального повновладдя народу; домагатися справжнього суверенітету України, як і інших республік СРСР; всі землі, води, повітря, корисні копалини, енергоресурси, підприємства, шляхи, комунікації республіки є народною власністю, і користуватися ними загальносоюзні чи республіканські відомства можуть тільки з дозволу Верховної Ради та уряду УРСР.

д) Народний Рух України за Перебудову має стати справжнім виразником життєвих і суспільних інтересів українського народу, людей інших національностей, що проживають на Україні, а також здійснюватиме зв'язки з українцями в інших братніх республіках та за кордоном.

3. Рух дотримуватиметься у своїй діяльності таких головних засад: дружба і взаємопідтримка народів СРСР, повага до особистості й захист прав людини, демократизація і соціалістичний плюралізм, законність і правопорядок, соціальна справедливість і гласність, відсутність політичного, морального тиску, залякування інакомислячих та будь-якого переслідування за переконання.

4. Народний Рух України за Перебудову здійснює свої цілі такими шляхами:

а) організує свою діяльність у відповідності з Конституцією Української РСР та Конституцією СРСР і всіляко домагається, щоб громадяни, підприємства, організації, державні та кооперативні установи мали змогу повною мірою користуватися своїми конституційними правами та виконували обов'язки, покладені на них Основним Законом;

б) підтримує ініціативи, які поглиблюють чи прискорюють Перебудову, консолідують народ задля ефективного розв'язання соціальних, екологічних та національних проблем України;

в) бореться за правові, економічні та політичні гарантії курсу Перебудови в нашій республіці і в усій країні, за здій-

снення радикальних реформ у галузі економіки, охорони здоров'я, освіти, культури, науки, видавничої справи, преси, релігії та ін.;

г) висуває і підтримує законопроекти та інші заходи, які дають Радам народних депутатів на всіх рівнях реальну владу; бореться за скасування або зміну існуючих застарілих законодавчих актів;

д) виступає проти корупції, протекціонізму, „телефонного права” та інших зловживань владою;

е) бореться за оновлення структури народного господарства України, деформованої відомчою політикою та екстенсивною економікою;

є) систематично організовує опитування громадської думки і публікує результати, вносить пропозиції про референдуми і допомагає їх проводити; при необхідності вдається до конституційних засобів демократичного впливу на органи влади.

Демократизація суспільства. Права людини. Права народу

Боротьба за демократизацію і реформу політичної системи, розпочата КПРС, посідатиме важливе місце у діяльності Народного Руху України за Перебудову.

Рух вважає: бюрократична система зумовила відчуження виробників (селянина і робітника) від землі і засобів виробництва, від результатів своєї праці, що є антигуманним і антисоціалістичним по суті. Це призводить до моральної, культурної, економічної і екологічної деградації людини і суспільства. Рух спільно з КПРС та громадськими об'єднаннями Української РСР докладе всіх зусиль до демонтажу адміністративно-бюрократичної системи, що склалася у періоди сталінізму і застою. Рух виступає за перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів на основі ленінської програми федералізму.

Рух домагатиметься перетворення Рад народних депутатів у компетентні і правоспроможні органи народних представників, що матимуть усю повноту влади на своїй території. З цією метою слід чітко, у конституційному порядку розмежувати повноваження і сфери юрисдикції місцевих Рад та Верховної Ради УРСР і Верховної Ради СРСР.

Рух боротиметься за створення правової держави, виходячи з того, що держава існує для людини, а не навпаки; за

створення держави, в якій народ — джерело права; право стоїть над державою, її інституціями, громадськими організаціями та окремими громадянами. Держава повинна нести таку ж відповідальність перед громадянином, як і громадянин перед державою.

У правовій державі інтереси більшості захищено представницькою системою (всі закони приймаються більшістю голосів у представницьких органах (Радах) або після всенародних референдумів). Поряд з тим у правовій державі мають бути гарантовані й захищені інтереси будь-якої меншості або окремої особи, що повинно досягатися насамперед юридично. Перед лицем діючого закону конфліктуючі організації, що мають статус юридичної особи, або індивід, який конфліктує з державою, — рівноправні, і останнє слово належить законові.

Рух обстоюватиме реалізацію декларованих прав Української РСР як суверенної союзної республіки, право народу самому вирішувати свою долю.

Рух виступатиме проти всевладності міністерств та відомств, яка завдає шкоди державі, народові, людині.

Рух визнає необхідним для демократизації суспільства право вільного висування кандидатів у депутати Рад усіх рівнів без нав'язування їх чи штучної „селекції”. Підтримуючи зусилля суспільства на вдосконалення виборчої системи, Рух братиме активну участь у виборчих кампаніях і висуватиме власних кандидатів; Рух організовуватиме кампанії по відкликанню депутатів, що скомпрометували себе бездіяльністю або діями, які завдають шкоди народові.

Рух вважає, що має бути забезпечена повна рівність кожного громадянина, органу влади (незалежно від рівня) або конкретного її представника перед законом. Законність не може ставати жертвою кон'юнктури, особистих, соціальних чи політичних цілей.

Рух вважає, що Загальна декларація прав людини ООН (9.12 — 1948), Заключний акт Хельсінкської наради 1975 р. та інші міжнародні угоди, ратифіковані СРСР, мають визнаватися повною мірою в нашому житті.

Рух стверджує, що держава повинна юридично і практично гарантувати недоторканість особи, її житла, таємницю листування, телеграфного, телефонного та інших видів зв'язку. Переслідування за політичними, соціальними, расовими, національними чи релігійними мотивами, будь-яке обмеження громадянських і юридичних прав людини неприпустимі.

Рух обстоює право кожної людини сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, виконувати релігійні обряди або вести атеїстичну пропаганду.

Рух вважає законним правом кожного громадянина мати вільний доступ до інформації та право на захист від дезінформації. Рух ставить питання про скасування цензури, крім випадків, коли йдеться про державну або військову таємницю. Відповідні положення щодо цього повинні бути затверджені законодавчо та опубліковані.

Не уникання полеміки, не адміністрування чи затиск критики, а демократичні дискусії з наболілих питань мають стати нормою життя. Право на гласність — на свободу думки і слова — повинно бути захищене законом. Будь-який представник органів влади, що спробує зневажити право на гласність, підлягає притягненню до судової відповідальності.

Рух наполягає, щоб злочини сталінізму були визнані злочинами проти людства і людяності, а отже, не підлягали строковій давності. Щоб були названі поіменно організатори і безпосередні винуватці злочинів, а також опубліковані списки жертв сталінізму, увічнена їхня пам'ять, відшкодовані моральні, фізичні і матеріальні збитки потерпілим. У цій справі Рух співпрацює з Товариством „Меморіал”.

Рух не уявляє Перебудови правової системи без публічного перегляду справ громадян УРСР, несправедливо засуджених у період застою за сфабрикованими політичними чи релігійними звинуваченнями, без притягнення до судової відповідальності організаторів цих справ.

Рух добиватиметься ліквідації всіх відомчих та інших нормативних актів, що прямо чи опосередковано обмежують або перекреслюють гарантовані Конституцією УРСР та Конституцією СРСР громадянські свободи. Рух вважає за необхідні постійну гласність та інформування про роботу щойно утвореного Комітету Конституційного нагляду.

Соціальна справедливість

Гуманізація суспільства є одним з найважливіших завдань Народного Руху України за Перебудову.

Рух виступає за право громадян Української РСР на вільний вибір місця проживання та місця реалізації своїх сил і можливостей.

Рух домагається об'єктивно, з участю громадськості, визначення рівня життєвого мінімуму з регулярною публікацією даних про нього, про доходи різних груп населення, про індекси цін та динаміку інфляційних процесів. При цьому повинна бути розроблена програма компенсації інфляційних процесів шляхом своєчасного і систематичного підвищення доходів населення.

Рух стверджує, що наше суспільство повинне стати суспільством рівноправних громадян, в якому відсутні привілеї та пільги за номенклатурною ознакою. Рух виступає за скасування самої категорії номенклатурних працівників та їхніх привілеїв. Службові посади повинні надаватися за професійною компетенцією і тільки на конкурентній демократичній основі.

Рух вважає за необхідне перебудувати систему соціального забезпечення, опіки і благодійності та розробити новий пенсійний механізм; створити громадський фонд на допомогу інвалідам, самотнім та людям похилого віку. Рух підтримує товариство „Милосердя”, співпрацюватиме з ним.

Рух домагається збільшення житлового будівництва у різних його формах (державне, кооперативне, індивідуальне) з поступовим переведенням житла в індивідуальну власність громадян. Рух обстоюватиме повну гласність при розподілі соціально-побутових благ, забезпечуючи насамперед контроль громадськості за розподілом квартир.

Рух висловлюється за реальну емансипацію жінки, підтримуючи ідею розробки загальносоюзної і республіканської програми „Сім'я”. Збільшення кількості дітей у родині не повинне вести до істотного зниження життєвого рівня. Молодим та багатодітним сім'ям законодавчо повинні бути встановлені житлові, кредитні та інші пільги. Виховання дітей матір'ю вдома має бути визнане суспільно корисною працею і відповідно оплачуване суспільством.

Рух вважає: одне з найактуальніших завдань, яке стоїть перед суспільством, — це охорона здоров'я людини і здоров'я народу. Першочерговим завданням є охорона середовища існування. Поширюються стресові ситуації, так звані соціально зумовлені хвороби, алкоголізм, наркоманія, СНІД. Питання може стояти тільки так: здоровою людиною буди лише у здоровому суспільному і природному середовищі.

Рух вимагатиме докорінної перебудови системи охорони здоров'я. Поряд з державними повинні існувати медичні заклади кооперативного, страхового типу, фінансовані різними гро-

мадськими рухами (різні фонди).

Рух домагається розроблення програми „Здоров'я народу”, яка включала б систему діагностики, лікування, реабілітації і рекреації. Вважає за необхідне розробити надійну й гуманну систему захисту старості.

Економіка

1. Народний Рух України за Перебудову вважає необхідним перетворення економіки Української РСР у справді соціалістичну, позбавлену деформацій та спотворень, людяну, здорову з екологічного погляду і ресурсозбалансовану економіку. Така мета відповідає завданню перебудови економічного мислення в усьому світі в ім'я збереження людського роду за умов дедалі зростаючих глобальних промислово-екологічних небезпек.

2. Рух виступає за усунення та демонтаж усіх наслідків бюрократично-відомчої сваволі в управлінні економікою УРСР, що призвели по суті до усунення трудящих республіки від участі у визначенні своєї економічної долі, звели майже нанівець економічний суверенітет Української РСР, надали їй економіці витратного характеру. Слід викоринити все, що перешкоджає використанню набутків НТР на користь соціалістичному господарюванню і призводить до перетворення людини в придаток економіки.

3. Рух вважає, що економічною основою суверенітету республіки має бути республіканський господарський розрахунок.

Економічний суверенітет республіки створює та підтримує умови для вільного розвитку українського етносу, корінного населення, для якого республіка — єдина територія його національного буття та історичної тривалості. Економічний суверенітет республіки забезпечує добробут і самовиявлення всіх національностей, які проживають на Україні.

Для цього урядові Української РСР має бути надане право підпорядковувати економічні рішення соціальним та національн-культурним завданням. Рух засуджує практиковане відомчо-бюрократичним апаратом нав'язування республікам темпів, форм і напрямів економічного розвитку та неконтрольований перерозподіл ресурсів, що веде до утриманства, зрівнялівки й марнотратності.

4. Рух домагається раціональної перебудови структури на-

родного господарства, зміни пріоритетів у розподілі капіталовкладень. Від економіки, в якій непомірно велику частку посідають добувні та енергомісткі галузі й підприємства, треба перейти до економіки, в якій переважатимуть точне та складне машинобудування, екологічно безпечні й чисті виробництва, галузі, що забезпечують зростання добробуту. Тим самим структура економіки Української РСР буде модернізована, звільниться від домінування галузей та підприємств, що породжені ранніми стадіями індустріалізації, і вийде на рівень вимог сучасного етапу науково-технічної революції.

5. Рух вважає, що примусова колективізація, проведена Сталіним та його поплічниками, призвела до жорстокого насильства над селянами, зневажила почуття господаря і любові до землі. Для відновлення ефективного сільського господарювання необхідно враховувати національні хліборобські традиції та сучасний світовий досвід. Рух виступає за гнучке поєднання дрібних, середніх і великих підприємств, за впровадження орендних форм, що забезпечувало б продуктивне сільськогосподарське виробництво, у згоді з особливостями цієї галузі. Земля може надаватися селянам у довічне користування з правом спадкоємності.

6. Виходячи з принципів соціальної і національної справедливості та економічної ефективності, засуджуючи бездумну зрівнялівку та утриманство у взаєминах між республіками та етнічними регіонами, Рух виступає за еквівалентний обмін між республіками, за розвиток між ними безпосередніх кооперативних зв'язків, здійснення спільних економічних програм на товарно-грошовій основі, самостійний вихід на світовий ринок. Усе це сприятиме розвитку економічного партнерства та інтеграції Української РСР з іншими республіками Союзу, із світовим ринком на основі економічної заінтересованості та добровільної взаємодопомоги.

Рух переконаний, що саме такий напрям розвитку економіки Української РСР сприятиме відродженню та зміцненню на ленінських засадах справжньої федерації суверенних союзних республік.

7. Рух виступає проти економічного та інших видів диктату міністерств і відомств, які на території України господарюють, керуючись егоїстичними відомчими цілями, що нерідко спричиняє екологічні катастрофи та економічні труднощі. Таке антигосподарювання веде до економічного і екологічного колапсу, породжує згубні диспропорції в структурі господарства

республіки, викликає міграцію, що перевищує розумну міру та суперечить інтересам як республіки, так і Союзу; перетворює економічне життя на „плавильний казан” денационалізації корінного населення та національних меншостей в Українській РСР.

8. Рух обстоює повну гласність та постійне інформування про економіку, господарське життя республіки, інших республік, всього Союзу, країн світу. Засоби масової інформації, наукові видання повинні систематично публікувати дані про стан та динаміку економіки, всіх її показників. Особливої ваги набирає своєчасна і правдива інформація про якісний стан продукції сільського господарства.

9. Рух вважає, що має бути якнайшвидше проведена в життя рекомендація XIX Всесоюзної партійної конференції про інформування населення щодо внеску кожної республіки чи регіону в загальносоюзну економіку. Це конкретизувало б уявлення про зв'язок між трудовою віддачею та рівнем добробуту кожного громадянина, кожної групи населення, кожного народу.

10. Рух поділяє думку, що в інтересах як республіки, так і всього Союзу, були б переорієнтація капіталовкладень в пріоритетні галузі економіки Української РСР, перехід на систему кредитних відносин між республіками та союзними установами, пряма і зрозуміла залежність між працею народу Української РСР та рівнем його добробуту. При цьому братня взаємодопомога народів СРСР набрала б здоровішого, ефективнішого і очевиднішого характеру, що дало б і незрівнянно більший, ніж нині, виховний інтернаціоналістський ефект.

11. Рух дотримується думки, що економічне відродження Української РСР відповідає як інтересам республіки, так і всього Союзу, всіх його братніх народів. Відновлення економічного суверенітету республік, їхня співпраця на засадах вільного розвитку всіх народів у вільній і єдиній соціалістичній державі відкриває перспективи гарантованого прогресу в господарській, соціальній, культурній та інших сферах.

Екологія

Своїми першочерговими завданнями в цій галузі Народний Рух України за Перебудову вважає:

1. Домагатися ухвалення законів про суверенітет респуб-

ліки у здійсненні всіх економічних, правових та адміністративних заходів з охорони навколишнього середовища.

2. Всіляко підтримувати створення „зеленого руху”, діяльність численних екологічних осередків, спрямовану на захист природи.

3. Рух наполягає на докорінному перегляді енергетичної політики і передусім програми розвитку атомної енергетики на Україні, вимагає припинити будівництво Чигиринської та Кримської АЕС, спорудження нових енергоблоків на існуючих атомних станціях у республіці. Необхідно провести позавідомчу експертизу на діючих АЕС для визначення відповідності рівня їхньої технічної безпеки. Слід припинити експлуатацію Чорнобильської АЕС.

4. Рух не уявляє демократизації і гласності без повної і всебічної інформації про наявність нітратів у продуктах, радіоактивну забрудненість води і повітря, насичення ґрунтів і водних басейнів шкідливими речовинами тощо. На її основі необхідно визначити параметри, що відповідають міжнародним санітарним нормам, зняти гриф секретності з екологічних показників, видавати спеціальний екологічний бюлетень.

5. Рух домагатиметься припинення будівництва особливо екологічно небезпечних підприємств, передусім хімічних та металургійних, у зонах високої концентрації населення і промислового перенасичення. Будівництво примислових об'єктів, навіть з найменшою потенційною загрозою для екологічної ситуації, може здійснюватися тільки після об'єктивної фахової експертизи, загальнонародного обговорення, а в разі потреби — після проведення референдуму по республіці. Території особливого, заповідного, історико-культурного значення повинні бути вилучені із сфери такого господарського освоєння, яке завдає їм непоправної шкоди.

6. Рух вимагає від Мінатоенерго повної юридичної та моральної відповідальності перед населенням республіки за втрати, завдані радіаційним зараженням земель, від Мінводгоспу — за заводнені й заболочені землі та землі, піддані ерозії і засолюванню, від Агропрому — за забруднення рік і земель гігантськими тваринницькими комплексами.

7. Рух вважає розвиток економіки республіки неможливим без створення й обнародування завершеного кадастру земель України і правової охорони найбільшого багатства, яке належить народу. Відсутність такого кадастру і платності за природні ресурси дозволяє міністерствам і відомствам демагогічно

твердити про економічність і високу рентабельність тих чи інших виробництв, оскільки в таких витратах не враховується вартість землі та інших природних ресурсів.

8. Рух обстоює необхідність впровадження системи постійних екологічних спостережень і досліджень, а також екологічного моніторингу. Природоохоронні органи мають бути забезпечені досконалим сучасним устаткуванням. Їхнє право „вето” на будь-який екологічно ризикований проект повинне бути непорушним.

9. Рух наголошує на необхідності розвивати екологічно чисте, енергоекономне і безвідхідне виробництво, перепрофілювати і закривати промислові об'єкти, які загрожують здоров'ю природи і людини.

10. Необхідно запровадити реальну кримінальну відповідальність за порушення екологічного законодавства, прирівнюючи найбільші з них до злочинів проти людства.

Національне питання. Мова. Культура

1. Народний Рух України за Перебудову вбачає одне із найважливіших своїх завдань у тому, щоб привертати увагу громадськості до демократичного й справедливого розв'язання проблем, які стосуються буття й розвою українського народу, його рівноправності серед інших націй СРСР, державного суверенітету, мови й культури, на основі сформульованих Леніним теоретичних засад і практичних заходів щодо національної політики. Немає справжнього інтернаціоналізму там, де ігноруються чи відсуюються на другий план національні інтереси та права. Національне та інтернаціональне існують тільки в нерозривній єдності. Природні й закономірні процеси інтернаціоналізації, зближення і взаємозбагачення націй не мають нічого спільного з їхнім механічним „злиттям”, асиміляцією та нівеляцією.

2. Внаслідок грубих порушень ленінської національної політики в часи сталінізму і брежнєвщини, винищення значної частини української радянської творчої та наукової інтелігенції відбулися деформації в міжнаціональних відносинах, істотно звужилася сфера вживання української мови, штучно знижено престиж української культури. Нині стоїмо перед необхідністю радикальних державних заходів, спрямованих на реальне утвердження національної справедливості, відродження духовних ба-

гатств народу, забезпечення широкого функціонування та всебічного розвитку української мови — визначального чинника існування народу як етносу.

Мова кожного народу — це фундамент його національного буття, це загальнолюдська цінність. „Добровільне” відмирання мов за соціалізму (якщо таке станеться) — найдошкульніше звинувачення адміністративно-бюрократичній системі. Це, в кінцевому наслідку, було б акцією проти соціалізму як суспільства вільних і рівноправних народів.

3. Виходячи з цього, Рух вважає, що першим і невідкладним кроком у розв’язанні назрілих питань національно-культурного відродження повинно бути надання українській мові статусу державної мови в УРСР. Домагаючись цього конституційного акту, Рух пропонує законодавчо забезпечити на практиці відновлення і утвердження української мови у сферах партійної, державної, громадської діяльності, науки і культури, виробництва і діловодства, середньої і вищої школи, дошкільних закладів.

Закон про державний статус української мови в жодному разі не обмежуватиме функціонування російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в СРСР та вільного розвитку мов національних меншостей і груп, які проживають на території України. Кожен громадянин вільно користується правом рідної мови.

4. Народний Рух України за Перебудову вважає:

— українська мова і література повинні бути обов’язковими предметами для вивчення в усіх школах, училищах і технікумах на території Української РСР;

— необхідно запровадити для всіх випускників шкіл УРСР вступні екзамени з української мови до вузів республіки, незалежно від їхнього підпорядкування; здійснити поступовий перехід на викладання в усіх середніх спеціальних та вищих навчальних закладах УРСР українською мовою; слід дотримуватися принципу кількісної відповідності виховних та загальноосвітніх закладів кількісному національному складу населення того чи того регіону; практика вільного вибору батьками мови навчання, яка в умовах, що склалися в нашій республіці, веде до національного нігілізму, поширення обивательських поглядів, виховання безбатченків, потребує перегляду з боку правових і моральних норм;

— українське кіно, театри, радіо й телебачення, інші засоби масової інформації, естрада тощо мають розвиватися з ура-

хуванням пріоритету української мови на території республіки;

— загальнореспубліканські форуми, сесії, пленуми, урочиті збори мають провадитися українською мовою;

— створити розгалужену мережу курсів, гуртків, факультативів для вивчення української мови всіма, хто цього бажає;

— всіляко сприяти діяльності Товариства української мови імені Тараса Шевченка, інших національно-культурних товариств республіки.

5. Рух розцінює виховання національної гідності, історичної пам'яті, прищеплення любові до рідної мови, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини, охорону пам'яток, широке та об'єктивне висвітлення та вивчення всіх сторінок історії українського народу як одне з головних завдань відповідних державних установ, закладів культури, творчих і молодіжних організацій.

Рух сприятиме відродженню народної медицини і педагогіки, агрономії і садівництва, народно-прикладного мистецтва, народних обрядів, звичаїв.

6. Рух, дбаючи про цілісність національно-культурного розвитку українського народу, водночас виступає проти ігнорування національних інтересів росіян та представників інших національностей, які компактно (болгари, молдавани, угорці, поляки, кримські татари, гагаузи, греки та ін.) чи розселено (євреї, білоруси, цигани та ін.) живуть на території республіки. Їхнє право відкривати школи чи класи рідною мовою, створювати товариства й земляцтва, мати театр, пресу, пропагувати духовні цінності свого народу має бути реальним.

7. Рух вважає, що таке ж право має поширюватись і на українців, які проживають за межами республіки — на Кубані, в Сибіру, Казахстані, на Далекому Сході, в Москві, Ленінграді та в інших містах і регіонах. Забезпечення їхніх духовних потреб повинне стати державною турботою уряду республіки, Міністерства культури, громадських творчих організацій, а також союзних інституцій та урядів інших республік.

8. Рух висловлюється за найтісніші контакти з українцями, які живуть поза межами Радянського Союзу, співробітничати в цьому напрямку з товариством „Україна”, сприяючи нерозривності українського народу та його культури.

9. Рух переконаний, що справжньої дружби між народами можна досягти тільки на ґрунті взаємної поваги до мови, культури, історії, традицій кожного народу. Знати рідну мову, користуватися нею, творити рідну культуру — справа совісті,

патріотичного обов'язку, ознака інтелігентності кожного українця. Знати цю мову, шанувати її — ознака інтернаціональної вихованості кожної людини, яка живе серед українського народу.

10. Виступаючи за повагу до національної гідності, проти національного нігілізму, Рух вважає несумісними зі своїми принципами пропаганду расової і національної винятковості, шовіністичних і націоналістичних поглядів.

Відстоювання ленінських принципів інтернаціоналізму і дружби народів — серцевина роботи Руху в справі удосконалення та гармонізації міжнаціональних відносин.

Організаційна структура та форми діяльності

1. Членом Народного Руху України за Перебудову може стати кожен громадянин, який досяг 15-річного віку, незалежно від національності, партійності, віросповідання чи атеїстичних переконань і т.д., якщо він підтримує курс Комуністичної партії на Перебудову, Програму Руху та бере участь у його діяльності.

2. Громадяни, які бажають стати членами Народного Руху України за Перебудову, об'єднуються і створюють групи Руху. Кожна група самоуправляється (має автономні права) і координує свою діяльність з найближчим (територіально чи за місцем роботи) відділенням Руху.

3. Відділення об'єднує кілька десятків чи сотень членів Руху, самоуправляється і через свого представника координує свою діяльність з Правлінням Руху, де воно реєструється.

4. Громадські організації можуть входити до Руху на правах окремих груп чи відділень, якщо вони поділяють і підтримують його програму.

5. Вищим органом Народного Руху України за Перебудову є його з'їзд, який збирається в період становлення раз на рік, згодом — раз на два роки.

З'їзд обирає Раду, Правління та інші керівні органи Народного Руху України за Перебудову.

6. Голова Руху та його заступники обираються Радою не більше, як на два строки підряд.

7. Правління — постійно діючий орган Народного Руху України за Перебудову.

8. Контроль за господарською і фінансовою діяльністю Ру-

ху здійснює ревізійна комісія.

9. Голова Народного Руху України за Перебудову, Рада, Правління та ревізійна комісія виконують свої обов'язки на громадських засадах.

10. Народний Рух України за Перебудову має право юридичної особи.

Остаточне вироблення і затвердження організаційно-структурних принципів Руху — компетенція установчого з'їзду.

**Ініціативна група Київської організації
Спілки письменників України.**

**Ініціативна група Інституту літератури
ім Т. Г. Шевченка АН УРСР.**

**ЮРІЙ ЛУКАНОВ,
„МЕМОРІАЛ” — ДОБРО БЕЗ КУЛАКІВ**

У радянській пресі часто наводився страшний факт: мало яка сім'я не потерпіла під час другої світової Війни. Нині згадується ще страшніший: мало яка родина не потерпіла від сталінських репресій — і це не на полі бою, а у мирний час. Незлічимі жертви, корті приніс нашому народові генералісімус та його банда. Тому-то ідея створення товариства „Меморіал”, що ставить на меті послідовну десталінізацію суспільства, знайшла всенародну підтримку.

Чудово б його було порівняти з весняною квіткою, якій всі раді, яку пестить промінням ласкаве сонечко, поливає теплий дощик. Бо створювалося воно весною. Бо в нашій країні відродження. Та поливали найчастіше гряззю, раділи далеко не всі. Відродження наше відбувається зовсім непросто і, сказати б, з великою натугою. Під час установчої конференції Українського добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал”, яка проходила у Києві, наводили численні приклади гонінь з боку партійного та радянського апарату.

Понад чверть століття тому заплющилося навіки всевидяще сталінське око, культ „вождя” засуджено на XX з'їзді КПРС, публікації останнього часу продемонстрували нам страхітливості цієї особи, вже не лишилося при владі людей, з відома яких відбувалися репресії, нарешті — XIX Всесоюзна партійна конференція підтримала ідею створення „Меморіалу”. І навіть після такої підтримки меморіальський рух з величезним трудом прокладає собі дорогу. Кому ж він не дає спокійно жити?

Не так давно я познайомився з полковником у відставці, а нині працівником держагропрому. Між нами відбулася приблизно така розмова.

— Сталін все ж таки був хороший керівник держави, справжній вождь.

— І знищив при цьому мільйони людей.

— Це заради великої мети — створити наддержаву. І ми її створили. На нас усі зважають.

— Хіба можуть бути в наддержаві черги невідомо за чим, бо в магазинах порожньо, зарплатня, якої ледь вистачає, аби одягтися і поїсти, і, загалом, рівень життя, як у країнах третього світу?

— Міщанські теревені. Головне — ідея.

З подальшого обміну думками я зрозумів: дай йому владу в руки і знову півкраїни сидітиме в таборах.

Звісно, це крайній випадок. Небагато хто наважується ось так відверто виправдовувати багатомільйонні вбивства. Та досить часто можна почути міркування на кшталт: „Вбивати і репресувати не треба було. Тут Сталін не правий. Але в усьому іншому — при ньому був порядок”. Під порядком мається на увазі не реалізація у рамках закону громадянських прав, власних демократичному суспільству, а цвинтарний спокій при-таманний адміністративно-бюрократичній системі. В багатьох головах укорінилися уявлення, згідно яких не держава повинна функціонувати задля людини, дати можливість кожній особистості виявити себе, а навпаки — людина повинна відмовитися від власних прагнень і устремлінь заради нормальної роботи державної машини. Ну, як тут не згадати сталінське висловлювання, що всі ми гвинтики одного великого механізму. А гвинтики, певна річ, легко поміняти один на інший.

Углиб віків треба зазирати, щоб відшукати корені таких уявлень. Вони насаджувалися століттями і найбуйнішого розквіту досягли за часів „вождя”. Сам Сталін помер, але ідеологія його в тій чи іншій формі ще жива. Саме проти неї боротиметься „Меморіал”. Один поет сказав: „Добро повинно бути з кулаками”, не розуміючи, що одне виключає інше. Якби товариство керувалося такими принципами, це сталіністи ще могли б зрозуміти і навіть, перебудувавшись, перейти на його бік. Але ж від кулаків воно відмовляється, воно діятиме через переконання, не силою впливатиме на своїх опонентів, а формуватиме у суспільстві нову свідомість. Такий підхід для носіїв адміністративно-бюрократичних поглядів просто незбагненний, вони відчують, що зі створенням „Меморіалу” наближається кінець їхньої епохи. А хто зустрічає свого могильника з розпростертими обіймами? Тож і натикається нова організація на шалену протидію.

Українському „Меморіалові” довелося долати не лише зовнішні перешкоди, але і внутрішні. У певної частини учасників руху побутувала думка: оскільки створено всесоюзну організацію, то чи потрібна ще республіканська? Така точка зору зовсім не враховувала наявності української специфіки сталінізму. А її існування підтверджують хоча б гасла, під якими нерідко влада на місцях боролася проти товариства. Якщо за межами республіки учасників меморіальського руху звинувачували насамперед в антирадянській діяльності, екстремізмі, підриві ус-

тоїв, то на нашій славній Україні на перший план виступали звинувачення у націоналізмі.

У нашій республіці заподадливі поборники злиття націй в єдиний знівельований радянський народ десятиліттями, з приводу і без приводу, ніби кийком, розмахують направо і наліво жупелом націоналізму, лупцюючи всіх, хто потрапить під руку. Напевне, одне із специфічних завдань нашого „Меморіалу” виявити причини і наслідки українського націоналізму, проаналізувати, де він справді мав місце, а де є лише плодом хворобливої уяви чи реалізації чийхось не дуже чистих політичних інтересів. Вивчення цього питання виб'є зброю з рук затятих інтернаціоналізаторів і сприятиме розв'язанню проблеми міжнаціональних стосунків.

Ніде не винищено інтелігенції стільки, скільки на Україні, колективізація і голод 1932-33 років найбільшої шкоди завдали саме українському селянинові. Це ще кілька специфічних рис сталінізму у нашій республіці. Вони потребують особливої уваги. Щоб вивчати їх, безумовно, потрібна координація на республіканському рівні. Така точка зору знайшла майже абсолютну підтримку делегатів.

Як не парадоксально, але прояви сталінізму давали себе знати і під час установчої конференції. Приміром, звучала пропозиція вдатися до юридичних переслідувань ще живих сталінських катів. Ця постановка питання цілком зрозуміла, особливо, коли йде від колишніх репресованих. Та й страшного нібито нічого немає, адже ніхто не бажає, аби катів знищили без суду і слідства, як це робили вони самі. Йдеться про відповідальність за законом. Та почнемо ми зараз судити цих похилих стариків, засудимо до ув'язнення. І чого ми досягнемо? Виглядатиме це як помста, знову породжуватиме зненависть, лють, нетерпимість. Пора нарешті, як висловився один з промовців, встановити громадянський мир, пора виявити милосердя. „Меморіал” виявив мудрість і вирішив здійснити громадський осуд бандитів з НКВД.

Пригадується анекдот з епохи застою — не стільки смішний, скільки печальний. „Чи є в СРСР дисиденти?”. „Ні, дисидентів в СРСР немає. Є досиденти, сиденти і відсиденти”. Десятиліттями наше суспільство ділилося на благонадійних і неблагонадійних громадян. Досить було комусь вголос прокритикувати керівництво або висловити точку зору відмінну від офіційної, як людина тут же потрапляла у розряд наклепників, ворогів радянського ладу та інших подібних визначень. І почи-

налося цькування, яке могло закінчитися ув'язненням або еміграцією.

Настає час покласти край переслідуванню за погляди, котрі суперечать усталеним, наше суспільство не на словах, а на ділі намагається навчитися поважати чужу думку, якою б незвичною вона не здавалася. Створення „Меморіалу” — тому підтвердження. Товариство — це перша організація, в котрій об'єдналися репресовані за Сталіна, ті, хто постраждав за свої переконання за Брежнєва, і громадяни, яких оминула доля така, об'єдналися члени раніше підпільної Української гелісінської спілки і члени комуністичної партії (вони вчаться терпимості, правда, останнім це дається дуже важко). Почесним головою Всесоюзного „Меморіалу” став один з найвідоміших наших інакодумців — академік Андрій Сахаров.

Втім, інші керівники теж не дуже були обласкані владою. На Україні обрано аж сім співголів. Один з них — режисер Лесь Танюк. Ще у шістдесяті роки після численних гонінь він змушений був переїхати з України до Москви, де працював понад двадцять років, поставив близько п'ятдесяти вистав. У червні 1986 року режисер повернувся до столиці України і очолив Київський молодіжний театр. Та незабаром партійні і радянські функціонери, всупереч думці громадськості міста, його просто вигнали з театру. Але Танюк не склав зброї і підтримка народу — запорука того, що він переможе.

Інші співголови українського товариства — кінодраматург Владлен Кузнєцов, письменники Володимир Маняк та Олександр Деко, науковець Віктор Цимбалюк і колишні репресовані Ігор Доброштан та Ізраїль Резниченко.

Про завдання, які ставить перед собою „Меморіал” України, можна судити з резолюції прийнятої установчою конференцією. Ось деякі цитати з неї: „Конференція підтримує ідею розвитку Народного Руху України за перебудову”, „Конференція вважає, що для морального оздоровлення суспільства і гарантії неповернення репресивної політики необхідно розпочати широке громадське розслідування масових репресій на Україні, сприяти розслідуванню фактів порушення законності у період застою і вимагати їх осудження.”; „Конференція звертається до Верховної Ради УРСР з пропозицією визнати незаконними сфабриковані судові процеси над так званою Спілкою Визволення України, діячами культури, спрямовані на фізичне винищення української інтелігенції”; „Конференція закликає увічнити пам'ять жертв найбільшої трагедії українського народу — штучно

створеного голоду 1932-1933 року окремими пам'ятниками...”, „Поставити питання про експертно-психіатричне обстеження всіх психічно хворих, яким інкримінуються вчинки політичного характеру, залучаючи до цього експертів-психіатрів рекомендованих громадськістю.”, „Конференція висловлюється за відміну репресивних рішень щодо української католицької та української автокефальної православної церков”.

Якщо раніше про участь у радянських громадських організаціях громадян інших країн не могло бути й мови, то нині в „Меморіал” можуть вступити і українці, які живуть у Канаді, США, Австралії, інших країнах світу.

Хоч як не борються проти товариства, та на його рахунок вже є серйозні перемоги. Ось, приміром, на вустах киян зараз слово „Биківня”. Це назва села, неподалік від якого вбивці з НКВС хоронили людей, замучених у катівнях. Чимало учасників меморіальського руху причетні до розслідування цих злочинів.

Співголова товариства Лесь Танюк ще 1962 року займався цією справою. Тоді він був головою Клубу Творчої Молоді, котрий виник у Києві під час хрущовської відлиги. Клуб організував комісію, до якої увійшли художниця Алла Горська, поет Василь Симоненко і сам Танюк. Комісії доручили розшукати місця масових поховань жертв сталінщини. Комісія опитала багатьох людей. Дізналася, що вбивці з комісаріату внутрішніх справ розстрілювали ув'язнених переважно на тому місці, де зараз Український фонд культури, в підвалах нинішнього Жовтневого палацу. Ховали їх на Лук'янівському та Байковому цвинтарях і у лісі неподалік від Биківні. Значну територію там огородили зеленим парканом і щоночі на кількох вантажниках туди привозили трупи й закопували. Прийшовши на місця поховань у биківнянський ліс, члени комісії побачили страшну картину: діти гралися людськими черепами у футбол. У Василя Симоненка народилися вірші:

„Ми топчемо і ворогів, і друзів;
О, бідні Йорики, всі на один копил!
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.”

Клуб Творчої Молоді написав тоді так званий „Меморандум № 3”, де йшлося про необхідність впорядкувати місця поховань, встановити там пам'ятники десяткам тисяч забитих. Та Хрущова відправили у відставку, відлига закінчилася, клуб розігнали, а „Меморандум № 3” так і залишився без відповіді.

Уже в роки перебудови таємницею биківнянського лісу зацікавився нинішній член координаційної ради українського „Меморіалу” пенсіонер Микола Лисенко. Він та інші громадяни вимагали створення урядової комісії. Вона була організована, очолив її міністр внутрішніх справ УРСР Дмитро Гладуш. Члени комісії прийшли до несподіваних висновків. Всупереч численним свідченням літніх жителів села, очевидців тих подій, було оголошено, що в биківнянському лісі поховано жертви німецьких фашистів. На тому місці навіть пам'ятник поставили з відповідним написом.

Та громадськість не заспокоювалася. Створений на той час організаційний комітет українського „Меморіалу” почав вимагати проведення додаткового розслідування. У нову комісію увійшли і представники громадськості; зокрема, майбутній співголова товариства Владлен Кузнєцов. Вперше було порушено кримінальну справу. І ось уже в пресі з'явилися повідомлення: у биківнянському лісі поховано людей забитих у катівнях НКВС.

У боротьбі за істину товариство одержало перемогу. Але воно вважає, що на цьому рано ставити крапку. Комісія повинна бути постійнодіючою, адже биківнянським лісом не вичерпуються місця масових поховань.

Ще одна історія стосується уже сьогоднішнього дня. Напередодні виборів Народних депутатів СРСР 26 березня сталося таке, що у цивілізованій країні навіть уявити неможливо. Чотирьох громадян — Кучерова, Набоку, Федорінчика, Чернишова — затримала міліція під час того, як вони займалися передвиборною агітацією. Поводилися з ними так, як, напевне, не поводяться з кримінальними злочинцями. Приміром, Сергія Федорінчика у міліцейській машині поставили на коліна, били по потилиці і по спині. А потім охоронці правопорядку взяли Сергія за вуха і його обличчям витерли собі взуття.

Усіх затриманих ув'язнили на п'ятнадцять діб за сфабрикованими звинуваченнями у хуліганстві.

„Меморіал” втрутився у цю справу. Було відправлено телеграму протесту Генеральному прокуророві СРСР та прокуророві УРСР, створено громадську комісію, яка виявила у справах всіх чотирьох ув'язнених кричущі порушення закону. Поки що не вдалося подолати судову бюрократичну машину. Але товариство не полишає боротьби.

Далеко не все гладко у меморіальському русі. На нього тиснуть зовні. Існують серйозні внутрішні проблеми. Але можна не сумніватися: товариство зміцніє. Зміцніє, бо на його боці підтримка мас.

Михайло ЛИСЕНКО
Олександр КЛИМЕНКО
ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ

**З громадянської панахиди, що відбулася
позавчора у Биківнянському лісі**

Ні радіо, ні телебачення, ні міська преса не повідомляли про цю подію, що з ініціативи товариства „Меморіал” мала відбутися тут, на околиці Києва, а люди йшли і йшли до цих сосен, до цих могил. Вони таки вже зарівняні, заскороджені, засіяні травою, котра вже пробивається, зеленіє, ніби десь на веселій галявині. А що їй, траві, — вона не думає, що годилося б тим, хто все таки дав команду згладити цей страшний слід сталінщини.

Йдуть люди не на природу — на громадську панахиду по жертвах сталінського беззаконня, котре чинилося тут, у Биківнянському лісі, у 1937-1941 роках. Могили розрівняні, та хіба розрівняєш, прикрасиш травою пам'ять? Вона, як і всі п'ятдесят з лишком літ, пече, вимагає повної ясності. Щоб таке ніколи не повторилося.

Мотря Павлівна Товстенко, жителька приміського хутора, не може стримати сліз.

— Тут, — вказала на заскороджені пагорби між соснами, — лежить і мій батько, Павло Петрович Пібеж. Лежить і його рідний брат Антон. Обох забрали в одну ніч — 21 жовтня 1937 року. За що — хай би про це сказали їхні вбивці. Але ж не скажуть — правда не для них.

Двоюрідні брати Мотрі Павліни — Григорій і Яків, сини дядька Антона, — теж прийшли на панахиду. Розповідають: більше п'ятдесяти років добивалися ясності щодо батька, а їм у відповідь то одне, то інше, тільки не істину. Нарешті, зовсім недавно таки сказали: селянин Антон Петрович Пібеж звинувачувався... в контрреволюційній діяльності, за що й розстріляний 5 грудня 1937 року на Лук'янівці. Тіла страчених у Лук'янівській тюрмі, як тепер встановлено, відвозили сюди, в Биківню, отже, тут його кості.

Поклонитися цим кісткам, цим останкам мучеників, яких тут тисячі і тисячі, і зійшлися 7 травня люди у Биківнянський ліс. Вустами промовців говорили серця всіх, хто там був. І в усіх була одна думка: трагедія Биківні — це трагедія всієї країни, всього багатонаціонального радянського народу. Трагедія, яка і для сьогоднішніх, і для наступних поколінь має

стати уроком: не можна давати підтоптати себе тиранам, диктаторам, якими б гаслами вони не прикривалися, не можна дозволяти їм перетворювати народ на безлику масу, на гвинтики, інакше моральне і фізичне знищення невідворотне.

А такі намагання — правити людьми по-сталінськи — не щезли в декого і сьогодні. Голос сталінщини ні-ні та й пробивається — в навішуванні ярликів, в прагненні видавати чорне за біле, в спробах задüşити демократію і гласність, замінити їх такими милими для чиновницької душі словоблуддям, лицемірством, брехнею.

Брехали і тут, у Биківні. Ще в 1962 році, говорив на панахиді один з керівників добровільного товариства „Меморіал” Л. Танюк, представники київської інтелігенції з допомогою населення відкрили страшну правду Биківнянського лісу. І що ж? Тій правді заткнули рота. І як довго не виймали той кляп, можна судити з такого факту: лише наприкінці минулого року вже четверта комісія, створена на вимогу громадськості, після втручання центральної преси, зокрема, „Литературной газеты”, нарешті, сказала те, що давно треба було сказати.

Л. Танюк зачитав надісланого учасникам громадянської панахиди листа почесного голови товариства „Меморіал” академіка А. Д. Сахарова. Дуже важливо, підкреслює всесвітньовідомий учений, знати повну правду не тільки про жертви, що лежать у Биківнянському лісі та незліченних інших місцях, а й про їхнів катів — у цьому одна з гарантій неповернення сталінщини, неповоротності перебудови.

— Урядова комісія робить усе для того, щоб встановити повну істину про те, що діялося тут, за зеленим парканом, — сказав у своєму виступі на панахиді заступник голови цієї комісії, перший заступник голови Київського міськвиконкому М. Лаврухін.

Пекучі слова про сталінщину, про очищення суспільства від неї сказали у своїх виступах перший секретар Подільського райкому партії м. Києва, кандидат у народні депутати СРСР І. Салій, письменники І. Драч, В. Яворівський та інші промовці. У тому числі й власний кореспондент „Литературной газеты”, кандидат у народні депутати СРСР С. Кисельов.

— Рівно рік тому, — сказав він, — у цьому лісі вже проводився мітинг. Були на ньому перший секретар Київського міськвиконкому В. Згурський, міністр культури УРСР Ю. Оленко. Нікого з них сьогодні не бачу. Чи не тому, що той

мітинг проводився з нагоди відкриття лже-пам'ятника: написали на ньому, що тут — жертви фашизму...

Навряд чи можна не погодитися з промовцем: місце керівників, хоча б вони в чомусь і помилились, — серед людей. Тим більше, при такому святому ділі, як громадянська панахида по жертвах сталінського свавілля, яке завдало нашому народові, нашій країні стільки горя.

Віддати шану невинно убієнним прибули в Биківню і представники православної церкви. Тисячі людей схилили голови в скорботному мовчанні, слухали „Вічну пам'ять”.

А потім, йдучи від цього святого й страшного місця, зупинялися коло ентузіастів „Меморіалу” — на пропозицію організаторів панахиди скидалися по копійці на квиток душителю українського народу Кагановичу — щоб, поки живий, приїхав у Биківню, глянув на діло рук своїх і верховного ката Сталіна. Кинули й ми з колегою по мідяку...

„Сільські вісті”, 9 травня 1989 р.

**Діалог ведуть завідувачий відділом газети
„Радянська Україна”, кандидат історичних наук
Володимир САВЦОВ і власний кореспондент
„Литературной газеты” по Українській РСР,
кандидат у народні депутати СРСР Сергій КИСЕЛЬОВ
БІЛЬШЕ СВІТЛА!**

„РУ”: В останніх числах квітня ми з вами були присутні на ексгумації похованих у Биківні. Ми бачили, як діставали з могил одяг, особисті речі захоронених для того, щоб мати повну картину цих поховань. Ми бачили, як розкривались нові ями, до тих пір невідомі. Ми бачили, як працюють експерти, працівники прокуратури і міліції. У мене було враження, що ми присутні при великій трагедії, яка наче знову ожила. Причому не тільки тому, що, як говорив Гамлет, коли людина бачить чужі кості, її власні не можуть не нити при думці про це, а й тому, що Биківня — це трагедія нашого народу.

„ЛГ”: На мій погляд, це принципове питання, причому не тільки юридичне. Те, свідками чого ми були, — не перезахоронення, а ексгумація. До речі, саме така мета розкопок у Биківні трактувалася й у відповідній постанові прокуратури. А з точки зору моральної цей факт принципово важливий тому, що попереднє дослідження захоронень у Биківні проводилось саме під виглядом перезахоронення. А це сьогодні дає можливість деяким чиновникам твердити: при перезахороненні, мовляв, не вдалось встановити, що йдеться про жертви сталінських репресій. Це — неправда. І в 1971-у році, і в 1987-у мали місце спроби приховати злочини сталінських катів. Оскільки тоді ексгумацію проводили професіонали і вони не могли не побачити те, що видно сьогодні й неозброєним оком.

Мене дивують такі „білі плями”. Я цікавився цією проблемою. Виявляється, нині ні в партійних та державних органах, ні в Комітеті держбезпеки, ні в МВС, ні в прокуратурі не працюють ті, хто брав участь у репресіях. Отже загадка: чому ці „нинішні” люди так старалися приховати факт репресій? Адже вони — спадкоємці і родичі тих, хто лежить у Биківні, а не тих, хто їх звозив туди і закопував у безіменних могилах.

„РУ”: Але, погодьтеся, у період перебудови не вони „роблять погоду”. Ми не можемо не відзначити той факт, що в 1987 році була створена спеціальна Урядова комісія по розслідуванню таємниці Биківні, що прокуратура порушила кримінальну справу і що все це є частиною об’єктивного і справедливого

процесу відновлення істини, який відбувається під керівництвом партії. І мені здається, що, можливо, не слід відмовлятися од думки про те, що коли повна правда ще не взяла гору, то ми зараз — на шляху до цієї правди.

„ЛГ”: Дозволю собі не погодитись. Кримінальну справу було порушено в грудні 1988 року після публікації в „ЛГ”. Щодо згаданої вами комісії, яка створена в 1987 році, то в самій її назві не було поняття „сталінські репресії”. Її завданням було проголошено роботу по дослідженню поховань жертв фашистських окупантів. Іншими словами, у самій назві комісії вже містилась відповідь на запитання, для чого вона створюється. Коли говорити про цю комісію, то слід визнати, що багато в чому вона спрацювала погано. По результатах її діяльності був установлений пам’ятник з фальшивим написом, який фактично обіляє сталінізм. Адже за фашизмом рахується багато злочинів. На шість з половиною тисяч замучених більше або менше — це для фашизму ролі вже не грає. В результаті те, що було зроблено руками сталінських катів, приписали фашистам.

Нині відновлюється історична і юридична справедливість. Напис стерто відразу ж після недавнього рішення Урядової комісії і публікації статей „Архипелаг Быковня” в „Литературной газете” і „Биківня” у „Радянській Україні”. Оголошено конкурс на проект пам’ятника жертвам сталінських репресій. І в цьому я згодний, що ми — на шляху до істини. Але шлях цей виявився тернистим. Врешті-решт не для того існують газети, щоб примушувати ту ж прокуратуру порушувати кримінальну справу. Нам не потрібні переможні реляції. Нам потрібна істина. Я підкреслюю це у своїй передвиборній програмі і я вважаю принципово важливим факт відновлення повної історичної і юридичної справедливості щодо жертв сталінських репресій.

„РУ”: Що у вашій програмі найголовніше: критика попередніх дій по Биківні, чи вона несе в собі конструктивні моменти?

„ЛГ”: Критичний аспект полягає ось у чому: люди, які з тієї чи іншої причини, може не завжди з власної волі, погано спрацювали щодо Биківні, повинні були б піти у відставку або пояснити киянам всі подробиці цієї історії, багатої таємничими деталями.

Що ж до конструктивних, як ви сказали, моментів, то найважливіше — не просто вшанувати пам’ять жертв сталінізму

пам'ятниками або пам'ятними знаками в Києві або в інших містах, а й зробити подібні злочини взагалі неможливими в подальшому.

„РУ”: В одній із своїх статей ви дуже містко назвали Биківню архіпелагом за асоціацією з „Архипелагом Гулаг” (сталінське Головне управління таборів).

„ЛГ”: Архипелаг складається з маленьких островів. Наприклад, що нам відомо, зокрема, тільки по Києву? На Лук'янівському кладовищі закопані досі невідомі люди. У підвалах Жовтневого палацу, в якому розміщувалось НКВС, розстрілювали людей. Сказати про це вголос необхідно, так само як і встановити на цьому і подібних будинках пам'ятні знаки. Але не можна обмежуватись самими тільки пам'ятниками. У нас у країні достатня кількість пам'ятників, проте не можна сказати, що рівень моральності зріс в арифметичній прогресії до їх числа. Вкрай важливий момент: треба довести розпочату справу до кінця.

Нині створено комісії — від республіканських до міських рівнів, які повинні цим займатися. Але давайте поговоримо мовою юридичною. Зрозуміло, комісія може допомогти тим, хто залишився живий, допомогти родичам тих, хто був розстріляний. Але комісія не правомочна визначити, хто лежить в тому чи іншому похованні, провести розслідування, знайти імена. На це вона не має юридичного права. Це входить у компетенцію слідчих органів, у першу чергу прокуратури.

Відразу ж після моєї публікації „Архипелаг Быковня” вже п'ять чоловік подзвонили в корпункт „Літературки” — з усієї країни — від Ташкента до Мінська. Через 50 років дізналися про долю своїх рідних діти тих, кого я назвав серед ідентифікованих жертв. А скільки людей ще не знають подробиць!

„РУ”: По тих матеріалах про Биківню, які опублікувала „Радянська Україна”, редакція одержала багато відгуків, причому також пишуть люди з усієї країни.

У цей день, коли ми з вами розмовляємо, опубліковано документ „У Комісії Політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, зв'язаних з репресіями, що мали місце в період 30-х—40-х і початку 50-х років”, де сказано, що на її черговому засіданні йшлося про підвищення ролі комісій, створених в обласних, крайових Радах народних депутатів, Верховних Радах союзних і автономних республік, про більш широке залучення громадськості з метою сприяння радянським органам у забезпеченні прав та інтересів реабілітованих, ство-

ренні пам'ятників жертвам репресій, утриманні в належному порядку місць їх захоронення.

Ми є свідками того, що партія, держава посилено продовжують курс на відновлення істини. Як вам відомо, такі комісії вже створені і в нашій республіці, і в масштабах Києва. Як ви оцінюєте їх діяльність?

„ЛГ”: Зроблено багато. Саме попередні рішення партії та уряду з приводу відновлення історичної і юридичної справедливості були головним рушієм того, що Биківня стала набутком гласності. Але в процитованому вами документі немає тези про необхідність встановлення імен тих, хто був розстріляний. Отже, аби ці імена були відновлені, треба, щоб крім громадських комісій активно діяли і слідчі органи. Потрібне сприяння Комітету держбезпеки „зверху донизу”. Інакше самих пам'ятників, мені здається, буде недостатньо.

„РУ”: З багатьох джерел відомо, що у 1932-1933 роках, під час голоду на Україні, до Києва всякими правдами і неправдами добиралися селяни, щоб здобути хоча б скоринку хліба. Але й тут їх чекала смерть. Без карток вони не могли нічого купити в магазині. Свідки кажуть, що трупи померлих з голоду щодня складали на вози і ховали в безіменних могилах.

„ЛГ”: За деякими відомостями, які я маю, можливо — недостовірними, такі безіменні могили (масове поховання) є на Байковому кладовищі. Оскільки вже точно доведено, що голод на Україні на початку 30-х років був штучною політико-економічною конструкцією, вибудованою Сталіним, нам так само треба відновити пам'ять про тих, хто загинув в результаті цього страхітливого злочину. Я знаю, що готується книга. Є свідки, які пережили цей голод. Але доти, поки не буде порушено кримінальну справу по всіх подібних похованнях, нічого конкретно ми підтвердити не зможемо. Коли в часи сталінських репресій людей знищували у судовому або позасудовому порядку, майже завжди залишалися хоча б маленькі вішки: кримінальні справи. З померлими від голоду складніше: не залишалось ніяких слідів, навіть у родичів. Це складна робота, але, як мені здається, її дуже важливо провести.

„РУ”: Причому ця робота повинна була б набути загальнодержавного характеру, оскільки голод панував не тільки на Україні, а і в інших регіонах нашої країни. Я певен, що громадськість підтримає цю думку, і кінець кінцем така робота буде проведена.

Ви, як кандидат у народні депутати СРСР, багато уваги

приділяли Биківні і не обминули й таке болюче питання, як проект будівництва там нового вокзалу. Деякі посадові особи доводять, що вокзал у Биківні об'єктивно необхідний і що своїм розташуванням він не зачепить тієї території, яка перебувала за зеленим парканом, де ховали розстріляних наших батьків і дідів, і що вона не зачепить поховань Дарницького концтабору, де фашисти закатували 68 тисяч радянських військовополонених. Висуваються тези „за” і „проти”. Громадськість самої Биківні виступає за меморіал, а не за вокзал.

„ЛГ”: Існує з десятків альтернативних проектів будівництва другого вокзалу в Києві, в інших районах міста.

Я не торкаюся питань екології. (Адже для цього будівництва на багатьох гектарах будуть вирубані реліктові ліси, що є легенями Дарниці). Справа в даному випадку у тому, що немає ніякої гарантії, що поховання жертв сталінських репресій розташовані тільки на тих чотирьох гектарах, які огорожував зелений паркан. Про це писали і „Литературная газета”, і „Радянська Україна”. Є передбачення, що острови „архіпелагу Биківня” розкидані по всьому лісу. Тому мені здається, що будувати вокзал на цих кістках так само аморально, як і в тих випадках (а вони широко відомі), коли, наприклад, закривають кладовище, зносять його і будують стадіон.

Що ж стосується поблизького Дарницького концтабору, то прізвища 68 тисяч чоловік, які там загинули, теж точно нікому не відомі. Думаю, що зробити їх набутком гласності також необхідно. Для того, щоб однозначно відповісти на запитання: де, яка територія вільна від поховань, треба перевірити її всю, причому на професійному рівні, а після цього шляхом референдум вирішити, чи можна там будувати вокзал, чи ні. Тим більше, що мають бути розглянуті всі альтернативні варіанти спорудження вокзалу. Якщо наші земляки вирішать, що найкращий з них — саме будівництво вокзалу в Биківні і при цьому не буде зачеплено пам'ять тих, хто там похований (і в Дарницькому концтаборі, і в Биківнянському лісі), кияни підтримають цю ідею. Для цього треба говорити з ними чесно, не приховуючи нічого.

У свою передвиборну програму я включив тезу про те, що нам необхідно створювати незалежну експертизу при виконанні будь-яких великих проектів, і щоб вона вирішувала весь комплекс питань. Адже, погодьтеся, будівництво другого вокзалу в Києві — не остання проблема, з якою доведеться зіткнутися. Нам треба звикати жити і працювати в нових умовах — в умо-

вах гласності, відкритості коли все вирішує народ, вирішують спеціалісти, а не чиновники, які „краще за нас знають, що нам треба”.

„РУ”: Чи не здається вам, що в нашому діалозі було надто багато критичних оцінок? Так, ми можемо критикувати правоохоронні органи, київські власті за те зволікання, викривлення історії, яке мало місце протягом багатьох десятиліть. Але справа посувається! Прокуратура республіки провела колосальну роботу. Урядова комісія працює регулярно. То чи правомірний критичний стиль нашої розмови? Я розумію, що в будь-якому випадку радіти немає чого, оскільки йдеться про трагедію. Аплодисменти не потрібні. Але справа, повторюю, посувається.

„ЛГ”: Так, справа йде. Причому у тій частині, що стосується Биківні, її, практично, доведено до кінця. Робота проведена саме у світлі найважливіших партійних та урядових рішень по увічненню пам’яті жертв сталінських репресій. Це справді велика наша перемога, перемога нашого суспільства, яке живе чотири роки в умовах перебудови.

Але дуже важливо, здається мені, щоб ця перемога не трансформувалася в остаточні переможні звіти. Тому, критикуючи у нашій з вами розмові недоліки в роботі по розкриттю таємниці Биківні, ми, мабуть, тим самим намагаємось допомогти тим, хто займатиметься новими островами „архіпелагу”, розслідуватиме інші питання такого ж порядку.

„РУ”: Сам факт нашої розмови є свідченням тієї атмосфери гласності, яка існує в радянському суспільстві, і природно, у радянській пресі. Мені здається, що в період застою не тільки розслідування таємниці Биківні, а й сама наша розмова була б неможливою.

„ЛГ”: Безумовно.

„Радянська Україна”, 13 травня 1989 р.

В. Савцов
БИКІВНЯ

Холодно... Поривчастий вітер, що хилить верхівки сосен, здається, пронизує тебе наскрізь. Холодно й на душі: так завжди буває, коли стоїш біля могили, хай навіть найспекотнішого дня. А могила — поруч. Над нею — гранітна брила з карбуванням: „Вічна пам'ять. Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами у 1941-1943 роках". Безшумно поблимує відеомагнітофон у руках працівника прокуратури республіки, спрямований на биківнянського старожила І. Й. Корицького. Помітно хвилюючись, 91-річний дідок розповідає: „У 1937 році тут уже стояв зелений паркан. Зроблено його було добротно, без єдиної щілини. Тягнувся той паркан впродовж кількох гектарів. Бувало, пасеш корову, то охоронники ближче, ніж за двадцять метрів, до огорожі не підпускають. До речі, про тих охоронників. У нашому парку їм цигарки завжди без черги відпускали. Питали ми продавця: навіщо ти це робиш? А він — у відповідь: вони людей розстрілюють, тож не хочу, щоб і мене порішили."

Втім, за парканом стріляли не часто. Загалом тихо було у тутешньому лісі. Лише ночами сон Биківні порушував гуркіт автомобільних моторів. Або поодиности, або валками — від трьох до шести машин — ваговози звертали вбік від шосе Київ — Бровари, щоб згодом зникнути за зеленим парканом. Туди ж, немов сторожові пси, прошмигували „емки" з погашеними фарами. За кілька хвилин брама зачинялась, і за парканом спалахувало світло. Якась невидима сторонньому оку, моторошна, а тому ще страшніша робота починалась у нічній тиші. Під ранок машини вирушали у зворотний шлях, і знову завмирав биківнянський ліс...

Селище Биківня ніколи не вважалося „глухим кутом". Розташоване обабіч пожвавленої траси (перед війною тут навіть проходила трамвайна лінія), воно здавна було однією з околиць Києва, а нині не тільки включене до його складу, а й перебуває в епіцентрі громадської думки. Протягом тривалого часу точилась запекла дискусія: хто насправді похований на тих чотирьох гектарах биківнянської землі, колись обгороджених глухим — триметрової висоти — зеленим парканом?

Нині зусиллями створеної за рішенням Ради Міністрів

УРСР Урядової комісії з додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства Києва, таємницю биківнянського лісу розкрито. Надбанням гласності став ще один жахливий злочин сталінізму.

З показань свідка Л. Т. Гусака: „У 1935-1936 роках я працював техніком-зв'язківцем в НКВС УРСР, яке тоді займав приміщення нинішнього Жовтневого палацу культури. З вікон бачив, як у дворі стояли вантажні автомобілі, доверху забиті трупами. Зверху їх накривали брезентом, я думаю, щоб цього „вантажю” не було видно. А щоб крізь щілини не стікала кров, то брезентом застелювали і нижню частину кузовів”. З показань свідка М. А. Євенка: „Служив у НКВС черговим комендантом. Стежив за порядком видачі ув'язнених на допити. Займався ними, переважно, третій, тобто слідчий, відділ. Пам'ятаю прізвище одного із слідчих — Рудий. Хто конкретно виконував вироки, не знаю — цим відала служба коменданта Шашкова. (Втім, Молох репресій поїдав власних „жерців”: сьогоднішній кат завтра сам опинявся на дні чергової „биківнянської” ями. — В. С.) Під час чергувань уночі чув, як запускалися двигуни. Серед арештованих були й жінки. Дітей не бачив. Який саме вантаж вивозився, не знаю”.

Він не знав, але знали інші. А здогадувалась уся Биківня, приречена існувати поруч із таємничим зеленим парканом, який регулярно поглинав автомобільні валки з унутрішньої тюрми НКВС і з „спецкорпусу” Лук'янівської тюрми.

... З показань свідка Г. А. Шамрай (дівоче прізвище — Калоша): „Я вчилася у школі, що в Микільській Слобідці. У нас був сусід, Михайло Рябоштан, який працював шофером вагоза. Мій брат був молодший за нього, та вони товаришували. Брат розповідав, що він допомагав Рябоштану відмивати в озерці машину від крові. На запитання, що то за кров, Рябоштан відповідав: він возить трупи ворогів народу у ліс у район селища Биківня, де їх закопують. Мили вони й брезент, яким ці трупи були накриті”. Інколи навіть бензин „економили”. Старожили пригадують, як улітку 1941 року конвої пригнали за зелений паркан колону людей у червоноармійській формі, проте без знаків розрізнення і ременів. Тишу вікового лісу раз у раз роздирали постріли...

Так, сьогодні страшна правда стала відомою. Але як довго пробивалась-проростала вона крізь просякнуту кров'ю землю

Биківні! Надзвичайна комісія по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників „таємницю зеленого паркану” взагалі обминула. У цієї комісії було багато роботи: адже буквально поруч з похованнями у Биківні (на відстані чотири з половиною кілометри по прямій) під час окупації був розташований концтабір, де фашисти розстріляли 68 тисяч радянських військовополонених. Урядова комісія, створена у 1971 році, недвозначно заявила, що у Биківні теж поховані „жертви фашизму”. Така ж думка спочатку панувала і серед деяких членів нової комісії, створеної у 1987 році. На диво „точно” визначали у своїх висновках дати поховань: не раніше, як 1941 рік — численні експерти.

А факти свідчили зовсім про інше!

... У перші ж дні окупації фашисти примусили жителів Биківні розкопати одну з ям за зеленим парканом, сфотографували виявлені у ній трупи і передали знімки до нацистської та окупаційної преси.

Усі страхіття війни не змили з пам'яті тих, хто вцілів, „таємниці зеленого паркану”, — але з часом, один по одному, ішли з життя, роз'їжджались по різних куточках країни, а то й — за кордон, свідки... Наприкінці березня цього року відомий західний радянолог Р. Конквест в одному із своїх інтерв'ю згадав: „У 1953 році у Канаді було опубліковано листа селянина-емігранта — очевидця масових розстрілів у Биківні під Києвом”.

Але, як сказано у відомій пісні, „Щось із пам'яттю моєю сталося...”. Ми проголошували благородне гасло „Ніхто не забутий, ніщо не забуте” і під цим гаслом зводили велетенські, „глобального характеру” обеліски, часом забуваючи про конкретних людей, яким вони присвячувались. Ми намагались зрівняти з землею Бабин Яр (кияни й досі з жахом згадують той страшний день, коли накачана туди земляна пульпа прорвала дамбу й ринула, все змітаючи на своєму шляху, з Сирця на Поділ; потім цілі військові з'єднання розкопували завали, а родичі з плачем ховали небіжчиків); у Броварах, — рукою подати від Биківні — на місці цвинтаря, де поховані бійці Щорса, звели „новобудову” — танцмайданчик, а трохи далі — громадський туалет...

Зате не дрімали нелюди. У Биківні почалось... видобування золота.

Інформація до спогадів: у моєму дитинстві, коли ще лежав у руїнах Київ, занесло нас — хлопчаків (О, ці „воєнні” діти, які

„освоювали” трофейні танки й у власних дворах виколупували вибухівку з мін, щоб згодом влаштувати „салют”!) з рідного Андріївського узвозу аж до Бабиного Яру. Там я вперше побачив мародерів. У пам’яті вкарбувалося: відсапуючись після виснажливої праці, вони саморобними гаками витягали із спресованої гори трупів чергову жертву (вже не гітлерівську — власну!) і діловито починали обмацувати їй руки — чи, бува, не залишилось десь обручки, вуха (сережки), щелепи (золоті зуби та „мости”). На жаль, подібний „досвід” став у пригоді мародерам шістдесятих-вісімдесятих років, коли вони розгорнули ганебний і злочинний „промисел” у Биківні. Очевидці згадують: величезна площа там була безладно перекопана, глибина ям сягала двох метрів, у деяких навіть стояли саморобні драбини (для зручності), навколо валялись пляшки з-під горілки та одеколону; сотні, тисячі черепів всіювали хащі бур’яну.

На вимогу громадськості цьому блюзнірству було покладено край. Ями засипали, навколишню місцевість причепурили та засіяли травою, до місця масових поховань провели дорогу, а шостого травня 1988 року (!) тут було відкрито пам’ятник. Той самий, на якому про загиблих сказано як про жертви фашистських окупантів...

Однак легенда про „таємницю зеленого паркану” жила в народі. Епоха демократизації і гласності кликала встановити історичну правду, хоч якою б страшною вона була. Яскравим прикладом того, як шукали цю правду, є новітня історія Биківні. Члени Урядової комісії стали частими гостями у цьому селищі: щотижня, у заздалегідь оголошений час, вони приймали тут і уважно вислуховували кожного, кому було хоч що-небудь відомо про „зелений паркан”. Прокуратура республіки порушила кримінальну справу про обставини масового поховання громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва у районі селища Биківня міста Києва, створила слідчу групу, яка провела колосальну роботу і, на нашу думку, заслуговує на те, щоб про неї — поіменно — знала громадськість. До групи увійшли: В. Д. Кулик, прокурор республіканської прокуратури (керівник групи), В. К. Ігнат’єв, слідчий в особливо важливих справах прокуратури Києва, В. І. Жидко, старший слідчий прокуратури Жовтневого району Києва, М. І. Кругових, слідчий в особливо важливих справах УВС Київського міськвиконкому, О. П. Оксак, слідчий прокуратури Радянського району Києва. І не даремно в розмові з автором цих рядків діяльність слідчої групи високо оцінив заступник прокурора республіки С. Ф. Лит-

винчук. Активно підключились до цієї роботи і члени ініціативної групи по створенню республіканського товариства „Меморіал” Г. П. Антонюк та М. Г. Лисенко. Свої послуги Урядовій комісії запропонували — на громадських засадах — археологи, картографи.

— Нашою метою було встановити істину, — розповідає В. Д. Кулик. — Тому слідча група відпрацьовувала всі три версії, які існували: першу — у Биківні поховано радянських людей, знищених гітлерівцями у Дарницькому концтаборі, другу — в результаті кількарізних перепоховань у спільній могилі могли опинитись і розстріляні фашистами, і жертви сталінських репресій, свого часу закопані за зеленим парканом, третю — йдеться виключно про людей, розстріляних у позасудовому порядку у „спецтюрмах” НКВС і вивезених подалі від людських очей — аж до Биківні.

Отже, версія перша... Слідча група підняла й проаналізувала матеріали Надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників, знайшла і допитала осіб з так званої „української народної міліції”, яким окупанти доручали нести внутрішню охорону Дарницького концтабору. У результаті було зроблено висновок: за своїм характером методи поховання загиблих у Дарницькому концтаборі мають чітко виражений „есесівський характер” з його відточеним до деталей педантизмом і „раціоналізмом”: всі трупи — роздягнуті, золоті зуби ретельно вибиті, отже відсутні, серед останків загиблих — багато таких, де є сліди від ударів тупими предметами, деякі трупи мають ознаки інфекційних захворювань і виснаження (що можливо тільки в умовах більш-менш тривалого утримання людей у концтаборі).

Навіщо перевірялись поховання жертв Дарницького концтабору? Для того, щоб порівняти „стиль” роботи вбивць у Дарниці й Биківні. Ці стилі різко різнились. Отже, в останньому випадку діяли не фашисти. Версія відпала...

Версія друга... Працівники прокуратури опитали десятки свідків, зіставили їх розповіді. З’ясувалось, що за часів окупації територію за зеленим парканом фашисти не охороняли, отже місцеві жителі мали змогу перебувати там у будь-який час і ніяких ексекцій не спостерігали. Таким чином, було з’ясовано, що у період окупації розстрілів і поховань у Биківні не було. Матеріали цієї версії теж лягли до архіву...

І, нарешті, версія третя... У принципі, перед слідчими по-стало багато запитань щодо характеру самих поховань, і тому

вони поставили собі мету здійснити нову їх ексгумацію. Оскільки для цього потрібна хороша, суха погода, якої годі й чекати взимку (нагадаємо: слідчу групу було створено у грудні 1988 року), представники прокуратури відклали слідчий експеримент на наступне літо і зайнялись пошуком людей, які до війни жили у Биківні й могли щось бачити або принаймні чути про „таємницю зеленого паркану”.

Робота ця була, без перебільшення сказати, велетенська: адже шукали не тільки потенційних свідків, а й друзів та знайомих кожного з них — людина могла зістаритись і забути деталі баченого піввіку тому, могла, врешті-решт, взагалі померти, проте не виключено, що колись комусь повідала про свої „спостереження”. У такий спосіб було опитано понад 250 чоловік, причому не тільки з числа биківнян: пошук вівся широкомаштабний — від Донецька до Підмосков’я. Представники слідчої групи спеціально виїздили до Білорусії, де ретельно вивчали всі обставини трагедії Куропатів і методи роботи своїх білоруських колег щодо її розслідування.

Активно здійснювався пошук речових доказів. Справа ускладнювалась тим, що, нагадаємо, організованих і цілеспрямованих розкопок у Биківні досі не проводилось. Тому слідчі вивчили документи усіх попередніх комісій, „підняли” адміністративні та кримінальні справи по фактах мародерства у Биківнянському лісі. Результат був, на перший погляд, скромний, але для слідства буквально безцінний: вдалось виявити близько 15 предметів, які свого часу були видобуті із землі і нині давали змогу визначити їх власників (кришки від іменних годинників — їх кати відламували від механізмів і закопували серед іншого „непотребу” — у ями, а самі годинники залишали собі або продавали); мундштуки, екслібриси та ін. Згодом для слідчої групи почався другий етап роботи: встановивши особу розстріляної людини, прокуратура розгортала пошуки архівних документів — чи не була ця людина репресована у 1936-1941 роках, які саме предмети (зокрема, годинники) вилучались у неї під час арешту, який вирок їй було винесено і де він виконувався. Копітка робота увінчалась успіхом: вже ідентифіковано кілька чоловік, яких було засуджено сталінськими „трійками” до страти, вбито у Києві, і останки яких вдалося розшукати в ямах за зеленим парканом.

Дуже допомогла слідчій групі і та обставина, що у ході роботи попередніх комісій частина речових доказів (рештки одягу, предмети особистого користування, зброя, гільзи, патро-

ни) була прилучена до справи, отже нині „заговорила”. Втім, багато цих доказів тоді ж було знову закопано, отже, ще чекає своєї появи „на світ” і детального вивчення, що, як передбачають працівники прокуратури, дасть змогу продовжити процес ідентифікації загиблих.

Серед того, що має у своєму розпорядженні слідча група, траплялись і предмети досить несподіваного характеру. Приміром, ціла купа металевих жетонів, на яких було викарбувано чотиризначні номери і аббревіатуру: „КОУ НКВД” („Київське обласне управління НКВС”). Спочатку з’явилась думка, що ці жетони могли служити „інвентарними номерами”, які — для обліку — причеплювались до ніг або рук убитих. Але ця версія доказового підтвердження не знайшла, у підвалах київських „спецтюр” подібний метод обліку не застосовувався. Доказ: згадані жетони були знайдені зв’язаними у низку, тоді як у самих могилах жоден загиблий у такий спосіб „позначений” не був.

— Моя думка з приводу цих жетонів, — пояснює В. Д. Кулик, — двоїста: дев’яносто шансів із ста, що потрапили вони до поховань випадково, але десять процентів — за те, що знайшовся таки у ті криваві часи співробітник НКВС, який навмисно — цими жетонами — подав знак далеким нащадкам: коли правда восторжествує, і ви досліджуватимете обставини цього злочину, то знайте, яка саме „фірма” свого часу мала до нього безпосереднє відношення...

У щойно опублікованому документі Урядової комісії названо прізвища тих, кого вже вдалось ідентифікувати і бодай у такий спосіб повернути пам’ять про них живим. Зверніть увагу на особи замордованих: технік-будівельник, бухгалтер інституту, зоотехнік, працівники міліції та НКВС, службовець Наркомфіну республіки, військовий інтендант... Це — немов соціальний зріз нашого суспільства, по якому кривавим ножом пройшов сталінізм.

І вирoki — стандартні, немов з одного пальця висмоктані й на одному папірці надруковані: „участь у контрреволюційній військово-повстанській організації”; „учасник право-троцькістської терористичної організації”, „учасник антирадянської націоналістичної організації”, „учасник антирадянської троцькістської організації”. Якою ж бідною була фантазія катів, якою зневагою до правди віє від цих „актів закону”, до яких глибин нелюдськості треба було впасти, щоб вершити „правосуддя” по-сталінськи у похмурих підвалах „спецтюр” і за таємничим зеленим парканом!

З показань свідка П. З. Куковенка: „До війни трамвай 23 маршруту їздив від Микільської Слобідки до Броварів. Я жив навпроти трамвайної зупинки, яка називалась „За вимогою”. Від цієї зупинки був поворот, який вів до зеленого паркану... Я помітив, що під парканом стояли бочки з вапном (під час попередніх перезаховань з'ясувалося, що трупи замордованих пересипали вапном: і ті, хто стріляв, і ті, хто ховав, суворо дотримувались санітарно-епідеміологічних правил. Певно, керувались відомою настановою „вождя”; „ніколи не нехтуйте малим у роботі. Адже з малого складається велике”. — В. С.). Я знав охоронників в обличчя і якимось запитав одного з них, а чи, бува, не вибухнуть їхні склади? Той відповів: наші склади ніколи не вибухнуть”.

Кат помилився: на щастя (хай вибачать мені за вжиття цього слова у подібному контексті) для прийдешніх поколінь — вибухнули! Яскравим і спопеляючим вогнем людського гніву, справедливого звинувачення сталінізму в нелюдськості, торжеством правди і, водночас, суворою пересторогою вибухнула врешті-решт „таємниця зеленого паркану”. До літопису наших страждань додано ще одну написану кров'ю сторінку — Биківню.

„Радянська Україна”, середа, 19 квітня 1989 р., ст. 3

„ПОБУДУЙМО СУСПІЛЬСТВО СВОБОДИ”

Виступ на мітингу Товариства „Меморіал”

в Києві в неділю, 5 березня 1989 року

Велелюдний майдан — не найкраще місце для усвідомлення причин трагедій такого масштабу, про яку була мова сьогодні тут.

Перед лицем смерти люди мовчать, бодай на мить замислюючись над правдою і кривдою життя. Але сьогодні мусимо говорити, бо не природна смерть потривожила наші почуття. Погляньте: мільйони вбитих, закатованих, замучених — жертви репресій, скажемо точніше: жертви **несвободи**. Несвободи, яка репресувала все суспільство, навіть суддів і катів.

Страх перед правдою, потьмарення розуму від випарів ідеологічних догм, дегуманізація суспільства, відчуження держави від народу, національний нігілізм — усе це репресії, усе це від несвободи, несвободи, яка ще з нами, яка над нами, яка ще в нас. Її здобутки великі: неефективна економіка, знищені пам'ятки культури, отруєне природне середовище, аварія „Адмірала Ахімова”, чорнобильська катастрофа — усе це від несвободи. Репресовано все суспільство.

Російський народ стікав кров'ю — соціальною, духовною, моральною. Я думаю, всі розуміють цю фразу: тобто втрачав свій добробут, понижував свою духовність, понижував свою мораль у наслідок страшних репресій, у наслідок страшних умов несвободи.

Неросійські народи також стікали цією кров'ю, але, крім цього, вони ще втрачали свою державність, основу свого історичного буття. Вони гинули як нації, втрачали організаційний захист, державний, свого існування. А деякі народи, насильно вивезені зі своїх домівок, втратили і рідну землю.

Учора на установчій конференції „Меморіалу” один промовець сказав дуже добре: „В горю немає перших, немає других, немає третіх”. Так, я погоджуюся із цим. Але коли йде мова не тільки про моральний зміст біди, ми мусимо говорити. Бо мова йде про історію, про її рух, про творців.

Тож мусимо осмислювати причини біди, аби захистити від неї самих себе, повторюю — самих себе, своїх дітей і внуків. Мусимо замислитися над тим, що сталося, бо найважливіше і

найпрактичніше, що ми можемо винести з сьогоднішнього мітингу, це подумати, щось почути і визначити своє місце в сьогоднішній важкій і не простій боротьбі за свободу і демократію. Мусимо аналізувати і навіть не можемо не порівнювати.

Український народ сповна випив чашу горя. Сталінізм звів нанівець наші здобутки 20-их років: винищено патріотичні національно-політичні кадри, потоптано нашу культуру, сімдесят мільйонів жертв голоду 32-33-го років, мільйонів три українців вивезених і замучених в Західній Україні. Люди — це війна! Страшна війна проти нашого народу.

Тарас Шевченко 150 років тому звертався до українців „живих, мертвих і ненароджених”. „Мертвих і ненароджених” не фізично, а духовно — своєю громадянською і національною свідомістю. Україна сьогодні усе ще Україна „мертвих” і, так скажемо, „мертвих живих” українців. Українці в апараті державно-партійної влади, які нездатні або й не хочуть захистити національну гідність, національні інтереси народу, нашого народу, — це „мертва” Україна. Мільйони українців-городян, які відмовляються від рідної школи, від рідної культури, рідної мови — це жертви репресій, це жертви несвободи (оплески).

Жива Україна сьогодні намагається окропити смертельні рани свого народу цілющою водою громадянської і національної самосвідомості. „Мертва” Україна зі шпальт партійних газет цькує саму ідею самоорганізації народу у вигляді Народного Руху за перебудову (оплески). Сталінізм має свою ідеологію, свою політику, свою політичну систему, свої кадри і свою психологію. Уже із сьогоднішніх виступів, уже на сьогоднішньому майдані можемо навіть побачити, що все те ще не в минулому.

Застій — сталінізм 60-80-их років. На жаль, нове державне керівництво, проголосивши і розпочавши політику демократичних реформ, не знайшло в собі моральної сили без умов, із самого початку, звільнити в'язнів сумління, відразу перед судом реабілітувати їх тим часом морально. А саме ці люди, разом із тими громадянами з різних кіл людности, які не мирилися з неосталіністською політикою, але мали щастя не потрапити в тюрми, концтабори і психлікарні, — насправді вони були ініціаторами і творцями перебудови (оплески). І коли сьогодні ми чуємо і читаємо щодня, щохвилини, що партія ініціатор перебудови, то я вважаю, що це новий, дуже небезпечний ідеологічний міт (оплески). Річ не в тому, що хтось хоче недооцінювати реформи, які відбуваються в країні. Річ не в

тому, що люди із середовища партії, із середовища, зокрема, партійного керівництва, повелися немужньо. Ні, вони повелися мужньо, і проголошено важливі та принципові ідеї. (Знімається шум і чутно окрики).

Товариші, прошу спокою! Але люди, які чинили опір неосталінізму, мають право голосно заявляти: — Вони не замирилися! Вони — ініціатори демократизації суспільства!.

Я говорю тут, аби не збуджувати чийсь емоції. Я знаю, без емоції живого життя немає. Я знаю, що мої висновки про наше минуле, про наше сучасне збуджують асоціації не для кожного зрозумілі, не для кожного приємні. Але, перед нашими очима мільйони жертв. І щоб не повторилися злочини, у нас єдиний доступний і перший засіб — осмислити, що сталося, осмислити, подумати і вибрати своє місце. Серед розмаїття сил, що запустили страшну машину терору, я бачу дві визначальні, вирішальні сили. Це сила партійно-державного апарату, який шаленими темпами формувався як нова соціальна сила, новий панівний клас. І друга сила це егоїстична, національна сила російського великодержавного шовінізму (оплески).

Сталін говорив голосом бюрократії. Сталін душив народ руками бюрократії. І коли сьогодні ми чуємо і читаємо в газетах, тобто чуємо і читаємо з цілком офіційних джерел, що „Досить мітингувати! Пора кінчати з мітинговою демократією!”, запам'ятайте: це голос сталінізму!

Постанова про мітинги і демонстрації, недемократичні вибори, відступ від того навіть, що було і перехід від прямих і рівних виборів до багатоступеневих — це спадщина сталінізму (оплески).

Здобутки великодержавства — великі, і він сьогодні не хотів би втратити їх. Мій народ — за національно-політичною ознакою і за мовною ознакою в наслідок страхітливих репресій у минулому став фактично національною меншістю на своїй землі. Російська мова практично виконувала досі в українському суспільстві роль мови державної. Російська Православна Церква досі фактично є державною Церквою в українському суспільстві, бо державні сили не дозволяють легалізувати Українську Католицьку Церкву й інші Церкви (оплески).

Жертви сталінізму, жертви тиранії волають до нашої пам'яті. Захистімо їх від мук і несправедливості! Захистімо себе від їхніх доль! Шануймо їхню пам'ять найвеличнішим і найгіднішим пам'ятником: побудуймо суспільство свободи!

